

ЦЕНТР РАЗУМКОВА

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Cooperation Office Ukraine

“ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ПОКРАЩАННЯ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ АР КРИМ НА 2011-2020рр.”

**Інформаційно-аналітичні матеріали
до Фахової дискусії на тему
“Крим: безпека і розвиток”
6 квітня 2011р.**

Це дослідження було представлено Центром Разумкова в рамках проекту “Об’єднуємося заради реформ (UNITER)”, що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Pact в Україні. Проведення цього дослідження стало можливим завдяки ширшій підтримці американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зміст дослідження є винятковою відповідальністю Центру Разумкова та не обов’язково відбиває точку зору USAID, Pact або Уряду США. Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цього дослідження у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Цю публікацію видано за підтримки Швейцарського бюро співробітництва в Україні в рамках проекту “Якість життя кримчан — пріоритет розвитку Криму” (концепція розвитку потенціалу АР Крим для підвищення якості життя його населення). Відповідальність за зміст документа несуть його автори. Думки, висловлені у цьому тексті, не обов’язково поділяються донором.

Київ, 2011р.

З М І С Т

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ КРИМЧАН — ПРІОРИТЕТ РОЗВИТКУ КРИМУ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ	3
<i>(Вступна стаття Центру Разумкова)</i>	
ЯКІСТЬ ЖИТТЯ, ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ КРИМЧАН, ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КРИМУ ОЧИМА ГРОМАДЯН	7
1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ, ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ.....	7
2. БАЧЕННЯ КРИМЧАНАМИ ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ КРИМУ	14
ПРОБЛЕМИ КРИМУ ТА СТРАТЕГІЯ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ	32
СТАТТІ	
СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ АРК НА 2011-2020рр.: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	40
<i>Ярослав ЖАЛІЛО, Світлана БІЛА, Ірина КЛИМЕНКО, Володимир ЛУПАЦІЙ</i>	
РАЗМЫШЛЕНИЯ О СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КРЫМА	45
<i>Владимир СИДЕНКО</i>	
КРЫМСКИЙ ВЗГЛЯД НА КРЫМСКУЮ СТРАТЕГИЮ.....	50
<i>Андрей КЛИМЕНКО</i>	
КРИМСЬКА ЕКОНОМІКА БЕЗ МІФІВ І СТЕРЕОТИПІВ	55
<i>Тетяна ГУЧАКОВА, Андрій КЛИМЕНКО</i>	
КРИМСЬКА ПОЛІТИКА: ПОВОРОТ-2011... ..	61
<i>Тетяна ГУЧАКОВА</i>	

Думки і твердження, висловлені авторами в цьому виданні,
не завжди збігаються з позицією Центру Разумкова.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ КРИМЧАН – ПРІОРИТЕТ РОЗВИТКУ КРИМУ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

1.1. Однією з найбільш актуальних проблем України на сучасному етапі є проблема регіонального розвитку. Вона проявляється через наявність значних диспропорцій між різними регіонами країни в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економіці, освіті, культурі, охороні здоров'я тощо.

1.2. Наявність міжрегіональних диспропорцій негативно впливає на загальний соціально-економічний розвиток країни, перешкоджає створенню єдиного національного ринку та єдиного соціально-культурного простору, створює ризики поглиблення соціальної напруженості. Найбільш очевидно непропорційність соціально-економічного розвитку виявляється через відмінності, подекуди – дуже значні, в якості життя громадян різних регіонів, а також різних територій в межах одного регіону. Фактично, жителі територій, що перебувають у менш сприятливих соціально-економічних умовах, зазнають дискримінації за ознакою місця проживання щодо можливостей розвитку та реалізації їх прав, визначених Конституцією України. Це також дає ґрунт для політизації міжрегіональних відмінностей, протиставлення одних регіонів держави іншим.

1.3. АР Крим є одним із тих регіонів України, для яких проблеми диспропорцій у соціально-економічному розвитку є найбільш актуальними. Річний валовий продукт у розрахунку на душу населення в Автономії є майже на третину нижчим від середнього по Україні. Середньомісячна заробітна плата в АРК у 2010р. складала 89% середнього рівня по Україні та 58% – зарплати в Києві.

За обсягом отриманих прямих іноземних інвестицій Крим належить до першої десятки регіонів України, однак, майже половина цього обсягу спрямовується фактично на придбання та/або будівництво нерухомості з її наступним продажем або наданням в оренду. Рівень безробіття в Криму, за статистикою, є нижчим від середнього по Україні (у 2010р. – 6,8% проти 8,8%, відповідно), проте це зумовлено не якісною зайнятістю працездатного населення, а переважанням у регіоні самозайнятості, в т.ч. тіньової.

1.4. У цьому регіоні нерівномірність розвитку територій та зумовлені цим відмінності рівнів життя громадян накладаються на особливості ситуації у різних сферах. Ситуацію обтяжують, зокрема наявність не врегульованих проблем у взаємовідносинах центральної і місцевої влади (зокрема, міжбюджетних), несприятливий адміністративно-територіальний устрій, який ускладнює надання якісних адміністративних і соціальних послуг жителям різних районів Криму, високий рівень корупції в органах влади та органах самоврядування регіону, зволікання з вирішенням соціально-економічних і культурно-освітніх проблем

репатріантів та нерівність основних соціокультурних груп Автономії – зокрема, кримських татар – у доступі до основних видів ресурсів. Внаслідок цього проблема низької якості життя перетворюється на каталізатор напруженості в міжнаціональних і міжконфесійних відносинах на півострові.

1.5. Водночас, особливий статус АР Крим і географічні особливості півострова створюють певні інституційні та економічні переваги та можливості для саморозвитку, які за умов цілеспрямованого та ефективного їх використання могли б стати передумовами успішного розвитку, суттєво вплинути на підвищення якості життя в Автономії. Але досі вони використовуються не повною мірою.

1.6. Серед найважливіших причин цього – тривала відсутність у центральній владі чіткої політики стосовно Криму, недостатня системність та ефективність політики республіканської влади, політичні розбіжності на центральному та республіканському рівнях, вразливість політики регіонального розвитку і процесу її реалізації до корупційних проявів.

Протягом 20 років незалежності України не бракувало різного роду урядових програм соціально-економічного розвитку кримської автономії та її окремих сфер. Однак, ефективність цих документів виявилася низькою, про що свідчить сучасний рівень соціально-економічного розвитку регіону та рівень життя кримчан. Крім того, подібного роду документи не ставили безпосередньо головним завданням підвищення якості життя населення Автономії, а також залишали невирішеними питання справедливого розподілу благ, отриманих від використання ресурсної бази Криму, реалізації державних і республіканських цільових програм розвитку, між усіма жителями регіону.

Цей висновок підтверджують і дані соціологічних досліджень, проведених у Криму. Так, переважна більшість опитаних соціологічною службою Центру Разумкова кримчан не змогли відповісти на питання, яким чином вплинули на їх життя державні програми соціально-економічного розвитку регіону, що існували раніше, або взагалі не знали про їх існування. І лише 8% опитаних визнали, що ці документи хоч якоюсь мірою сприяли покращанню їх життя.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

2.1. Зазначені обставини зумовили необхідність досліджень, спрямованих на вироблення підходів, концепцій соціально-економічного розвитку Криму, які мали б своїм пріоритетом підвищення якості життя населення регіону. При цьому, максимізація соціального ефекту від економічного зростання має розглядатися не лише як самоціль, але й як засіб інвестування в соціальний капітал, без належної якості якого стале економічне зростання буде неможливим.

Цій меті підпорядкований проект Центру Разумкова “Якість життя кримчан – пріоритет розвитку Криму” (Концепція розвитку потенціалу АР Крим для підвищення якості життя його населення, який здійснюється в рамках проекту “Об’єднуємося заради реформ (UNITER)”, що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється РАСТ в Україні, за підтримки Швейцарського бюро співробітництва в Україні та Представництва Фонду Фрідріха Науманна в Україні).

Формування попередньої концепції проекту відбувалося в той час, коли нова влада ще не сформувала свого бачення пріоритетів і шляхів розвитку АР Крим, а наявні урядові документи відбивали радше інерцію попередніх застарілих підходів. Тому початковою метою проекту вбачалася розробка документа концептуального характеру, який міг би бути використаний як основа для відповідних урядових програм соціально-економічного розвитку Автономії.

Затвердження Верховною Радою Автономії 22 грудня 2010р. *Стратегії економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011-2020рр.* внесло певні корективи у вихідні плани. Цей документ проголошує стратегічною метою розвитку АР Крим досягнення стійкого зростання рівня та якості життя кримчан, формулює бачення бажаного образу майбутнього Криму у 2020р., визначає стратегічні цілі та напрями їх досягнення.

2.2. За таких умов завдання проекту були скориговані. Зважаючи на наявність державного документа, увага була зосереджена на оцінці суспільних умов, в яких відбуватиметься реалізація *Стратегії*, на дослідженні масштабу проблем, на вирішення яких вона спрямована, насамперед – підвищення якості життя кримчан.

Метою проекту в нових умовах є вироблення необхідних доповнень і коректив до самої *Стратегії*, пропозицій стосовно планів і конкретних заходів з її реалізації. Зважаючи на те, що жодна, навіть найбільш адекватна стратегія розвитку, не може бути реалізована без суспільної підтримки, виконання проекту також передбачає активне залучення наукової та експертної спільноти Криму, представників різних суспільних верств, до дискусій про напрями і пріоритети розвитку Автономії, до суспільної апробації можливих управлінських рішень.

2.3. На жаль, на цей час кримська громадськість та експертне середовище дуже погано обізнані із *Стратегією*. Так, про її затвердження Верховною Радою Автономії більшість кримчан не чули зовсім, третина – чули, але не ознайомлені зі змістом, і лише 10% мають певні знання про цей документ. Не відрізняється принципово і ситуація в експертному середовищі. З одного боку, ці дані можна пояснити відсутністю належного громадського обговорення *Стратегії*, що має свої причини. З іншого – це робить необхідним поширення інформації про документ, його цілі та засоби реалізації серед різних верств кримського суспільства, вироблення в ході публічних дискусій додаткових пропозицій або, за потреби, коректив.

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

У цих інформаційно-аналітичних матеріалах представлені результати першого етапу проекту “Якість життя кримчан – пріоритет розвитку Криму”.

3.1. Перший розділ представлених матеріалів містить результати всеукраїнського і кримського досліджень громадської думки, опитування кримських експертів. Проведені дослідження мали на меті з’ясування оцінок кримчанами якості життя на півострові, основних проблем у різних сферах, бачення ними пріоритетних шляхів розвитку Криму, готовності адаптуватися до змін у структурі економіки Автономії, що можуть бути наслідками відповідних змін.

Проведення, поруч з кримським, загальноукраїнського опитування з аналогічними питаннями стосовно якості життя і пріоритетних проблем, мало на меті представити ситуацію в Криму в загальнонаціональному контексті, порівняти її з ситуацією в інших регіонах, співвіднести ієрархії проблем і пріоритетів.

Результати досліджень засвідчили, що рівень задоволення кримчан якістю свого життя за жодним аспектом не досягає чотирьох балів за п’ятибальною шкалою, що відповідає оцінкам по Україні в цілому. Найбільшою мірою жителі Криму (як і загалом громадяни України), висловлюють задоволеність якістю життя у сферах, пов’язаних із особистим життям, своїм найближчим оточенням, – тоді як, найменшою мірою вони задоволені рівнем доходів, якістю житлово-комунальних послуг, пенсійною системою, станом і безпекою навколишнього середовища, вірогідністю отримання допомоги від суспільства та держави у важкій ситуації, податковою системою. Водночас, кримчани більше задоволені якістю свого життя, як у цілому, так і в окремих сферах, ніж громадяни в середньому по Україні, що дає підстави для висновку про відносно вищий рівень соціального самопочуття жителів Автономії.

Натомість у цілому подібним до загальноукраїнського є бачення кримчанами нинішніх головних проблем суспільства. Їх, так само, як і громадян України в цілому, найбільше турбують високі ціни на основні товари масового споживання, низькі заробітні плати та пенсії. Водночас, для жителів Криму більш значимими є проблеми занепаду промисловості та сільського господарства, курортної галузі, незадовільного впорядкування населених пунктів, поганих умов праці на виробництві, незаконного розпродажу оздоровниць, великої кількості бездомних, водопостачання, якості води, розпаювання землі.

3.2. Дослідження виявило й інші особливості громадської думки регіону, які свідчать про наявність певних тривожних тенденцій. Так, привертають увагу значні відмінності у відповідях представників різних національних груп. Наприклад, якщо для кримських росіян та українців проблеми навчання рідною мовою і міжнаціональних відносин стали менш актуальними, то в оцінках кримських татар їх актуальність не знизилася. Кримські татари частіше, ніж загалом жителі півострова, вказують на проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок; недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади, масову трудову міграцію, відсутність можливостей для розвитку національної культури, напружені міжнаціональні відносини.

Таким чином, явище “міжнаціональної глухоти”, коли одні спільноти не бачать (або не хочуть бачити) проблем інших, до чого Центр Разумкова привертав увагу у своїх попередніх дослідженнях¹, зберігається, отже, зберігається і його негативний, конфліктний потенціал.

¹ Див.: Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2009, №5, с.2-72.

3.3. В опитуванні кримських експертів, серед яких були представники органів влади та органів самоврядування, кримського бізнесу, політичних партій та громадських організацій, науковці, крім актуальних проблем Крим та їх чинників, акцент робився на ставленні до альтернатив соціально-економічного розвитку Криму, перспектив та умов реалізації *Стратегії*.

На думку більшості експертів, необхідно повністю зосередитися на розвитку в Криму рекреаційної сфери та пов'язаних із нею галузей – виробництві продуктів харчування, транспорту, інформаційних послуг тощо. Разом з тим, галузі, діяльність яких може зашкодити розвитку рекреаційної сфери, мають перепрофілюватися або поступово зупинятися. Так само, більшість експертів вважають, що основними галузями економіки Криму мають бути туризм і рекреаційна галузь, значно менше експертів віддають перевагу пріоритетності сільського господарства та альтернативної енергетики.

Відповіді експертів засвідчили певну суперечливість в їх оцінках вибору пріоритетів та усвідомлення пов'язаних із цим обмежень і ризиків. Ця суперечливість проявилася, зокрема, в оцінці співвідношення пріоритетності в реалізації *Стратегії* розвитку Криму екології і традиційної енергетики, державної і приватної власності на землю, приватних інвестицій (насамперед, іноземних) і коштів державного бюджету.

Головні ризики реалізації *Стратегії* експерти вбачають у браку фінансових ресурсів (що логічно, з огляду на оцінку більшістю експертів центрального та республіканського бюджетів як основного їх джерела), а також – у корупції в органах влади та органах самоврядування Криму.

4.1. Другий розділ інформаційно-аналітичних матеріалів присвячений експертному баченню *Стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр.* В ньому представлені погляди на *Стратегію*, наявні ризики та передумови її реалізації (включно з ресурсним та інституційним забезпеченням, внутрішньо- та зовнішньополітичними чинниками) самих розробників цього документа, а також авторитетних фахівців, які представляють Київ і Кримський регіон.

Головними проблемами, що їх відзначають автори матеріалів, є співвідношення між пропонованими *Стратегією* сценаріями розвитку Криму та існуючими моделями соціальної та економічної модернізації, етапності реалізації *Стратегії*, перспективи досягнення синергетичного ефекту від використання географічного потенціалу АР Крим та міжнародної співпраці, оцінки відповідності реального ресурсного потенціалу Криму визначеним орієнтирам його розвитку, обрання стратегічних галузевих чи програмних пріоритетів тощо. Важливим спостереженням є те, що експерти визнають наявність нових, більш сприятливих умов для реалізації *Стратегії*, які пов'язані зі зміною розстановки політичних сил як на центральному, так і, що не менш важливо, на регіональному рівні.

4.2. Погляди фахівців на проблеми Криму та перспективи його розвитку в контексті прийняття *Стратегії* зосереджують увагу переважно на

економічних аспектах, розглядаючи інші проблеми як такі, що характеризують “оточення” чи “умови” її реалізації.

Разом з тим, на думку експертів Центру Разумкова, визначення стратегічною метою розвитку Криму зростання рівня та якості життя кримчан, постановка таких амбітних завдань, як лідерство АРК у питаннях інноваційних підходів, спрямованих на стратегію випереджального розвитку, соціальну консолідацію та формування нової регіональної ідентичності, а також його роль як гаранта розвитку діалогу культур у регіоні, вимагає особливої уваги до проблем соціально-політичного та соціогуманітарного характеру. Про це свідчать і результати соціологічних опитувань, згадувані вище.

Зокрема, навіть на перший погляд, процес реалізації *Стратегії* має, вочевидь, доповнюватися секторальними стратегіями в певних сферах, які впливають на “оточення” її реалізації та систему її менеджменту.

4.3. У політико-адміністративній сфері, насамперед, може йтися про реалізацію таких завдань, як удосконалення правового поля взаємодії Києва і Кримської автономії, в т.ч. узгодження певних невідповідностей між конституціями України та АР Крим, міжбюджетних відносин, розподілу сфер компетенції між центральними та республіканськими органами влади та ін.

4.4. Окремим завданням, яке можна вважати передумовою вирішення всіх інших, є запобігання та протидія корупції в органах влади та органах самоврядування. Корупція, за даними вивчення громадської думки, посідає в рейтингу проблем жителів Криму місце відразу за основними соціально-економічними проблемами і є першою серед проблем суспільно-політичного характеру. Кримчани вважають корупцію органів влади та органів самоврядування головною перешкодою для реалізації стратегії і програм соціально-економічного розвитку Автономії, навіть більшою за недостатність фінансових ресурсів для їх реалізації.

4.5. Завдання соціальної консолідації кримського суспільства безпосередньо пов'язане з наявністю центру, навколо якого вона відбувається. Очевидно, що це місце має належати регіональній владі, яка виступає в ролі ініціатора і “промоутера” *Стратегії*. Водночас, хоча після президентських виборів 2010р. ставлення кримчан до центральної української і кримської влади покращилося, значна частка жителів Автономії (в середньому третина опитаних) не підтримують дії регіональних органів влади. Занепокоєння влади має викликати той факт, що в цьому питанні існує певна кореляція з належністю респондентів до певних національностей.

4.6. Визначені *Стратегією* цілі формування нової регіональної ідентичності жителів півострова та набуття Кримом ролі гаранта діалогу культур у регіоні зумовлюють необхідність подолання існуючих проблем, зокрема, диспропорцій в забезпеченні соціально-економічних і соціокультурних прав різних національних груп, гармонізації відносин між різними етнічними та конфесійними спільнотами. Про актуальність цих питань свідчать результати досліджень

Центру Разумкова, в т.ч. останніх, а також оцінки експертів, серед яких лише кожен десятий вважає, що у відносинах різних національних груп у Криму немає жодних проблем.

Соціологічні дані, за якими кримські татари меншою мірою, ніж етнічні українці та росіяни, задоволені життям, також мають стимулювати владу, насамперед, регіональну, до пошуку причин і формулювання шляхів вирішення проблем. Водночас, у затвердженому варіанті *Стратегії* питання облаштування репатріантів, більшість яких становлять кримські татари, окреслені лише побіжно. Хоча зрозуміло, що навряд чи вдасться уникнути гострих проблем, актуальних для кримських татар, починаючи від земельних і закінчуючи політико-правовими.

4.7. Важливим є наявність консенсусу між основними національними групами Криму в питаннях визначення пріоритетних напрямів розвитку економіки півострова та галузей економіки, основних ризиків і перешкод для реалізації *Стратегії*. Ця обставина засвідчує, що **економічний розвиток Криму може стати потужним фактором консолідації кримського суспільства, але за умов, якщо модель цього розвитку передбачатиме задоволення потреб максимально широкого кола кримчан, які представлятимуть усі етніонаціональні спільноти Автономії.** Тому завдання максимізації соціального ефекту від реалізації *Стратегії* в частині економічного розвитку Криму, є також і засобом досягнення іншої, не менш важливої мети – суспільної консолідації.

4.8. Вище йшлося про те, що максимізація соціального ефекту від економічного зростання має розглядатися не лише як самоціль, але й як засіб інвестування в соціальний капітал, без належної якості якого стале економічне зростання буде неможливим.

Проте, саме стан і напрями розвитку тих сфер, які є осередками формування людського капіталу, прописані у *Стратегії* досить традиційними загальниками, що, серед іншого, відбиває так само “традиційне” ставлення до них як допоміжних, другорядних, іншими словами – таких, що можуть бути забезпечені та фінансовані “за залишковим принципом”. Ідеться насамперед про науково-освітню, науково-дослідну та культурно-гуманітарну сфери.

4.9. У *Стратегії* наука та освіта розмежовані, система освіти, її значимість і перспективи звужені до рамок півострова (так, серед напрямів стратегії соціально-економічного розвитку визначено “розвиток системи освіти з метою формування високоєфективного людського капіталу в регіоні”²).

Науково-дослідна сфера у *Стратегії* фактично не прописана, хоча всі визначені нею пріоритети розвитку Криму потребують (та/або надають можливості розвитку) наукової діяльності у сферах, що є предметом уваги сучасної науки (біотехнології, новітні медичні технології, альтернативна енергетика тощо).

Культурно-гуманітарна сфера окреслена у *Стратегії* переважно з точки зору її туристичної значимості (збереження, примноження та раціональне використання культурного спадку). Водночас,

серед цілей та орієнтирів *Стратегії* відзначається “позиціонування території Криму в якості “майданчика”, на якому базуються міжнародні проекти та ініціативи, спрямовані на розвиток співробітництва в гуманітарній сфері на принципах діалогу культур і цивілізацій в Каспійсько-Чорноморському та Чорноморсько-Середземноморському регіонах”. Однак, таке позиціонування неможливе без пріоритетного розвитку зазначеного діалогу в Автономії – і тут доречно ще раз нагадати відзначену вище проблему “міжнаціональної глухоти” у Криму та зауважити, що жодних заходів з її подолання *Стратегія* не містить. А подолати її одним лише підвищенням матеріального рівня життя неможливо, оскільки ця проблема містить потужні соціокультурні, емоційні, ментальні складові.

4.10. На думку експертів Центру Разумкова, без визнання науково-освітньої, науково-дослідної і культурно-гуманітарної сфер як пріоритетних уже на перших етапах виконання *Стратегії* неможливо досягти її результативних цілей.

Крим має розглядатися, зокрема як майданчик для створення мережі науково-освітніх і науково-дослідних установ, закладів культури та інформації, у т.ч. (або **радіше – насамперед**) міжнародних (інститути Чорноморської Академії, європейські коледжі тощо), які, крім іншого, слугуватимуть простором безпосереднього спілкування і співпраці, співдіяльності представників різних етносів і громадян різних країн Чорноморського регіону. Лише за таких умов Крим може дійсно бути “гарантом розвитку діалогу культур у Чорноморському макрорегіоні”, забезпечувати збереження багатоманітності культур, що склались історично, створювати умови для їх рівноправного розвитку, взаємозбагачення і міжнаціональної злагоди” – як це цілком слушно визначено у *Стратегії*. Мінімально необхідний для цього науковий, освітній, культурно-гуманітарний потенціал у Криму є.

Автори представлених матеріалів свідомі того, що будь-який документ, навіть найбільш досконалий, *по-перше*, не може охопити всі існуючі проблеми; *по-друге*, не може запропонувати готові та гарантовано ефективні рецепти їх вирішення. Стратегія розвитку регіону як процес, передбачає участь суб’єктів, які в той чи інший спосіб будуть залучені до її реалізації, чиїх інтересів вона буде торкатися.

Стосовно кримської *Стратегії*, ці завдання будуть пріоритетними на другому етапі реалізації проекту. Висновки, зроблені на підставі оцінок ситуації кримською громадськістю та експертами, їх обговорення на Фаховій дискусії, ляжуть в основу рекомендацій стосовно можливих уточнень і пропозицій до *Стратегії*. Після широкого громадського обговорення з представниками різних соціально-професійних груп кримського суспільства, ці матеріали можуть стати основою для формування у Криму суспільного консенсусу стосовно напрямів соціально-економічного розвитку регіону, сприяти налагодженню взаємодії між інститутами громадянського суспільства, органами влади та органами самоврядування, в реалізації масштабних завдань реформування Автономії з метою підвищення якості життя її жителів. ■

² Стратегия экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011-2020гг., с.6, 26.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ, ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ КРИМЧАН, ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КРИМУ ОЧИМА ГРОМАДЯН

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ, ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ КРИМУ

Повноцінну картину соціально-економічних проблем регіону неможливо скласти без вивчення громадської думки, оскільки дослідження соціально-економічної статистики дає знання лише про “матеріальну складову” стану справ у регіоні, тоді як “людська складова” часто залишається за полем зору статистики. Визначити характер проблем, їх гостроту та можливості їх розв’язання можна, лише зрозумівши, як їх бачать люди, яких вони безпосередньо торкаються, і яким, врешті решт, доведеться їх безпосередньо вирішувати. З цією метою соціологічна служба Центру Разумкова провела дослідження громадської думки у Криму¹.

Головні проблеми Криму очима його жителів. Важливою складовою формування цілісної картини ситуації в Криму є визначення жителями півострова головних проблем свого регіону. Оцінки проблем Криму його жителями формуються під впливом як спільних для всіх регіонів України чинників (зокрема, соціально-економічної ситуації у країні, характеру відносин між громадянами і владою), так і регіональних особливостей (зокрема, особливостей соціокультурних і зовнішньополітичних орієнтацій, етнічного складу населення тощо).

Найбільш важливими, актуальними для свого регіону проблемами більшості жителів АР Крим вважають високі ціни на основні товари масового споживання (61,3%), низьку заробітну плату та пенсії (60,5%), занепад промисловості та сільського господарства (59,4%), таблиця “Які з наведених проблем Ви вважаєте найбільш важливими, актуальними для Криму?”. Для понад третини респондентів такими проблемами є незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів (47,2%), високий рівень безробіття (44,8%), занепад курортної галузі (42,3%), низький рівень медичного обслуговування (39,3%), боротьба за земельні ділянки в курортній зоні (33,7%).

Найрідше серед проблем називаються відсутність можливостей для розвитку національної культури (8,9%), проблеми, пов’язані з базуванням у Севастополі Чорноморського флоту РФ (8,2%) і Військово-морських Сил України (5,6%), забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок (7,1%), недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади (6,9%), напружені відносини між віруючими різних віросповідань, церков (5,1%), напружені міжнаціональні відносини (4,6%), неможливість навчання рідною мовою (4,5%), утиски свободи слова (3,4%).

Високі ціни на основні товари масового споживання, низька заробітна плата та пенсії – це проблеми, які є найболючішими не лише для жителів Криму, але й для громадян України загалом. Найбільші відмінності в баченні пріоритетності проблем жителями Криму та України спостерігаються в більш високій значимості для кримчан проблем занепаду промисловості та сільського господарства, курортної галузі, незадовільного впорядкування населених пунктів, поганих умов роботи на виробництві, незаконного розпродажу оздоровниць, великої кількості бездомних, водопостачання, якості води, розпаювання землі².

Порівняно з жовтнем 2008р., коли у Криму проводилось аналогічне опитування, найбільш помітно знизилася значимість проблем, пов’язаних з базуванням у Криму ЧФ РФ, неможливістю навчання рідною мовою, міжнаціональними відносинами. Усі ці проблеми мають істотну “політичну складову” і зниження сприйняття їх значимості, швидше за все, викликане зміною влади в Україні в результаті президентських виборів та зміною політичного курсу (ці зміни переважно сприймаються кримчанами позитивно).

Насамперед це позначилося на сприйнятті проблеми базування ЧФ РФ, гострота якої, судячи з отриманих відповідей, знизилася для кримчан після підписання у квітні 2010р. міждержавної Угоди з питань

¹ Використовуються результати загальнокримських соціологічних опитувань, дані яких репрезентативні стосовно дорослого населення АР Крим і Севастополя за основними соціально-демографічними ознаками (вік, стать, тип поселення, національність). Опитування проводилися соціологічною службою Центру Разумкова:

- 21 лютого - 14 березня 2011р. (опитано 2 020 респондентів віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%);
- 7-20 травня 2009р. (опитано 2 016 респондентів віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%);
- 18 жовтня - 9 листопада 2008р. (опитано 6 891 респондента віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 1,2%).

Результати останнього опитування в Криму порівнюються з результатами всеукраїнського опитування, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумкова 2-10 березня 2011р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками (регіон проживання, вік, стать, тип поселення). Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Якщо не зазначено інше, дані, що наводяться в цьому тексті, стосуються результатів кримського опитування (березень 2011р.) і всеукраїнського опитування (березень 2011р.).

² Різниця у частоті називання цих проблем жителями Криму і жителями України становить понад 10%.

перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України.

Частка тих, хто називає проблему неможливості навчання рідною мовою, знизилася серед представників російськомовного населення з 15,9% до 3,8%, тоді як серед тих, хто розмовляє кримськотатарською мовою, ця частка статистично значимо не змінилася і зараз становить 8,2%. Так само значимість проблеми міжнаціональних відносин знизилася для росіян та українців (наприклад, для росіян – з 17,3% до 3,1%), тоді як її значимість для кримських татар не змінилася (під час останнього опитування її назвали 14,7%).

Порівняно з жовтнем 2008р., для кримчан найбільш помітно зросла значимість наступних проблем: незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів, занепад курортної галузі, погані умови роботи на виробництві, погана демографічна ситуація, високий рівень безробіття, проблеми з водопостачанням, якістю води, велика заборгованість із зарплат і пенсій. Отже, за зменшення гостроти сприйняття кримчанами політичних проблем і проблем міжнаціональних відносин спостерігається зростання гостроти сприйняття соціально-економічних проблем і проблем розвитку інфраструктури населених пунктів півострова.

Кримські татари частіше, ніж загалом жителі півострова (50,3% і 7,1%, відповідно) вказують на проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок; недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади (41,8% і 6,9%, відповідно), масову трудову міграцію (23,4% і 14,4%, відповідно), відсутність можливостей для розвитку національної культури (17,4% і 8,9%, відповідно), напружені міжнаціональні відносини (14,7% і 4,6%, відповідно).

Рідше, порівняно із населенням Криму загалом, кримські татари вказують на першочергову значимість для них проблем низької заробітної плати та пенсій (42,9% і 61,3%, відповідно), високого рівня безробіття (31% і 44,8%), занепаду курортної галузі (26,6% і 42,3%), байдужості представників влади до проблем простих громадян (19,7% і 32,1%), проблем, пов'язаних із базуванням у Криму ВМС України (0,5% і 5,6%).

Можна констатувати відсутність бажання представників російського та українського населення півострова бачити гостроту тих проблем, які кримські татари відносять до найважливіших, насамперед проблем забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок, недостатнього представництва депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади.

Із зростанням віку респондентів зростає значимість таких соціальних проблем, як високі ціни на основні товари масового споживання, низька заробітна плата та пенсії, втрачені заощадження в Ощадбанку, інших банках, низький рівень медичного обслуговування, погана робота житлово-комунального господарства.

Узагальнюючи наведене, можна констатувати наступне.

- Найбільш актуальними для свого регіону проблемами більшість жителів АР Крим вважають високі ціни на основні товари масового

споживання, низьку заробітну плату та пенсії, занепад промисловості та сільського господарства. Для кримчан значно більш значимими, ніж для громадян України загалом, є проблеми занепаду промисловості та сільського господарства, курортної галузі, незадовільного впорядкування населених пунктів, поганих умов роботи на виробництві, незаконного розпродажу оздоровниць, великої кількості бездомних, водопостачання, якості води, розпаявання землі.

- Порівняно з жовтнем 2008р., найбільш помітно знизилася значимість проблем, пов'язаних з базуванням у Криму ЧФ РФ, неможливістю навчання рідною мовою, міжнаціональними відносинами. Всі ці проблеми мають істотну "політичну складову" і зниження сприйняття їх значимості, швидше за все, викликане зміною влади в Україні в результаті президентських виборів і зміною ставлення до неї жителів Криму.

- За зменшення гостроти сприйняття кримчанами політичних проблем і проблем міжнаціональних відносин спостерігається зростання гостроти сприйняття соціально-економічних проблем і проблем розвитку інфраструктури населених пунктів півострова.

- Актуальність проблем навчання рідною мовою, міжнаціональних відносин знизилася для російськомовного населення півострова, тоді як для кримських татар залишилася на тому ж рівні, що й у 2008р. Кримські татари частіше, ніж загалом жителі півострова, вказують на проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок; недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади, масову трудову міграцію, відсутність можливостей для розвитку національної культури, напружені міжнаціональні відносини.

- Результати дослідження свідчать про відсутність бажання представників російського та українського населення півострова бачити гостроту тих проблем, які кримські татари відносять до найважливіших, насамперед проблем забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок, недостатнього представництва депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади. Невизнання однією спільнотою проблем, які інша спільнота вважає першочерговими для себе, значною мірою є свідчення невизнання легітимності вимог іншої спільноти. Така ситуація є потенційно небезпечною для розвитку взаємовідносин цих спільнот, створює підґрунтя для конфлікту.

Проблема корупції. На високу значимість проблеми використання представниками влади свого становища в корисливих цілях, проблеми корупції вказують 29% опитаних кримчан.

Про те, в яких сферах корупція, на думку жителів Криму, є найбільш поширеною, можна судити з наступних даних: 67,7% опитаних повідомили, що знають про випадки корупції у сфері медичного обслуговування, 60,9% – у відносинах громадян з представниками ДАІ, 59,8% – в освіті, 59,3% – у сфері земельних питань, 57,8% – у відносинах громадян з житлово-комунальними службами, 54,1% – у відносинах громадян з органами влади, 49,9% – у їх відносинах з представниками міліції (крім ДАІ), 49,6% – у судовій системі, 43,9% – у співпраці

державних органів з представниками приватного бізнесу (таблиця “*Чи відомо Вам особисто про випадки корупції в наведених сферах?*”). Досить мало з-поміж них знають про факти корупції під час отримання українського громадянства (4,4%).

При цьому, стосовно більшості зазначених сфер спостерігається помітне зростання, порівняно з жовтнем 2008р. Лише у двох сферах поінформованість про випадки корупції знизилася: у сфері земельних питань (62,7% до 59,3%) і під час отримання українського громадянства (з 15,2% до 4,4%).

Представники кримськотатарської спільноти частіше, ніж загалом жителі Криму, знають про випадки корупції під час вирішення земельних питань, у відносинах громадян з органами влади, представниками ДАІ і міліції, під час отримання українського громадянства, у співпраці державних органів або установ з представниками приватного бізнесу, в судовій системі. Це непрямим чином може свідчити про те, що представникам кримськотатарської спільноти частіше, ніж представникам інших етнічних спільнот, доводиться стикатися з необхідністю вирішення проблем шляхом дачі хабара.

Отже, як і в Україні загалом, поширенням явищем у Криму є корупція в органах влади та побутова корупція. Результати дослідження дозволяють припускати, що представникам кримськотатарської спільноти частіше, ніж представникам інших етнічних спільнот доводиться стикатися з необхідністю вирішення їх проблем шляхом дачі хабара.

Порушення у сфері земельного законодавства, з якими найчастіше стикалися жителі Криму, – самовільне захоплення земельних ділянок (47,8%, таблиця “*З якими порушеннями земельного законодавства у Криму Ви стикалися...?*”). Більше 20% опитаних також називають корупцію у виділенні земельних ділянок; неможливість для місцевих жителів отримати земельну ділянку під забудову від органів місцевого самоврядування; високу вартість послуг організацій з оформлення землі у приватну власність і геодезичних робіт; виділення земельних ділянок у приватну власність на землях прибережної смуги, що робить неможливим доступ до прибережної смуги жителів Криму.

Якщо етнічні українці та росіяни частіше, ніж кримські татари, вказують на те, що особисто стикалися з самовільним захопленням земельних ділянок, то кримські татари – з тим, що місцеві жителі не можуть отримати земельну ділянку під забудову від органів місцевого самоврядування, із силовими конфліктами на основі спірного володіння однією і тією ж ділянкою землі, з корупцією у виділенні земельних ділянок, з високою вартістю послуг організацій з оформлення землі у приватну власність і геодезичних робіт.

Кримських татар частіше, ніж етнічних росіян та українців, турбує проблема корупції у виділенні земельних ділянок, висока вартість послуг організацій з оформлення землі у приватну власність і геодезичних робіт, і меншою мірою – проблеми самовільних захоплень земельних ділянок.

У відмінності бачення земельних проблем росіянами та українцями, з одного боку, і кримськими татарами – з іншого, проглядаються стереотипи етнічного протистояння – представники слов'янської спільноти півострова схильні

звинувачувати кримських татар у самовільному захопленні земель, а кримські татари – владу в дискримінації кримських татар під час вирішення земельних питань.

Задоволеність якістю життя в різних сферах. Рівень задоволеності якістю життя за жодним аспектом як у Криму, так і в Україні загалом не досягає 4 балів за п'ятибальною шкалою (таблиця “*Наскільки Ви задоволені якістю свого життя в наведених сферах?*”). Найбільшою мірою жителі Криму (як і загалом жителі України), висловлюють задоволеність якістю життя у сферах, пов'язаних із особистим життям, своїм найближчим соціальним оточенням (відносини в сім'ї, вірогідність отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації). Стосовно макросоціальних сфер, то тут представлена відносно висока задоволеність рівнем і доступністю послуг зв'язку та доступністю необхідної інформації.

Найнижче (від 2 до 2,5 бала) оцінюється задоволеність рівнем доходу, рівнем житлово-комунальних послуг, пенсійною системою, станом і безпекою довкілля, вірогідністю отримання допомоги від суспільства та держави у важкій ситуації, податковою системою.

Слід зазначити, що рівень задоволеності якістю життя в цілому та понад половиною життєвих сфер у Криму є вищим за середньоукраїнський рівень і в жодній сфері не є нижчим. Це дозволяє характеризувати рівень соціального самопочуття кримчан як відносно високий.

Найбільшою мірою задоволеність кримчан перевищує задоволеність жителів України відносинами між владою і громадянами (2,6 і 2,0 бала, відповідно) та державною системою в цілому (2,8 і 2,2 бала, відповідно). Хоча, як можна бачити, у Криму задоволеність цими сферами все одно низька. Така різниця в оцінках між Кримом та Україною може бути свідченням того, що рівень невдоволення владою у Криму є нижчим, ніж загалом у країні.

Кримські татари меншою мірою, ніж етнічні українці та росіяни, задоволені життям у цілому, державною системою в цілому та податковою системою, але більшою мірою – вірогідністю отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації. Із віком респондентів знижується рівень задоволеності здоров'ям, рівнем і доступністю медичних послуг.

Відчуття захищеності від різного роду загроз у Криму є низьким, а за такими показниками, як захищеність від терористичних актів, воєнної агресії, епідемічних захворювань, спроб відчуження власності та особливо зіткнень на міжнаціональному та релігійному ґрунті є нижчим, ніж загалом по Україні (таблиця “*Чи відчуваєте Ви себе захищеним від...?*”).

Жителі Севастополя рідше, ніж загалом жителі Криму, відчувають себе захищеними від епідемічних захворювань, спроб відчуження власності, терористичних актів, крупних стихійних лих.

На основі викладеного можна констатувати наступне.

- Найбільшою мірою жителі Криму (як і загалом жителі України), висловлюють задоволеність якістю життя у сферах, пов'язаних із особистим життям, своїм найближчим соціальним оточенням. В оцінці макросоціальних сфер представлена

відносно висока задоволеність рівнем і доступністю послуг зв'язку та доступністю необхідної інформації.

- Найнижче оцінюється задоволеність рівнем доходу, рівнем житлово-комунальних послуг, пенсійною системою, станом і безпекою довкілля, вірогідністю отримання допомоги від суспільства та держави у важкій ситуації, податковою системою.

- Рівень задоволеності якістю життя в цілому та понад половиною життєвих сфер у Криму є вищим за середньоукраїнський рівень і в жодній сфері не є нижчим.

- Кримські татари меншою мірою, ніж етнічні українці та росіяни, задоволені життям у цілому, державною системою в цілому та податковою системою, але більшою мірою – вірогідністю отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації.

- Відчуття захищеності від різного роду загроз у Криму є низьким, а за такими показниками, як захищеність від терористичних актів, військової агресії, епідемічних захворювань, спроб відчуження їх власності та особливо зіткнень на міжнаціональному та релігійному ґрунті є нижчим, ніж загалом по Україні.

Самооцінка рівня добробуту. Якщо порівнювати самооцінки добробуту із загальноукраїнськими показниками, то відмінності в березні 2011р. були незначними (*“Яким є в цілому матеріальне становище Вашої родини?”*). Ці відмінності були істотними наприкінці 2008р., коли у Криму була вищою, порівняно з середньою по країні, частка людей з низькими доходами, і нижчою – з середніми та високими доходами. Порівняно з тим періодом, у Криму дещо знизилася частка найбіднішого населення (тих, кому грошей не вистачає навіть на харчування – з 25,8% до 21%), тоді як загалом в Україні вона зросла (з 12,6% до 20,7%). Загалом по країні спостерігалось істотне зниження частки людей із середніми та високим доходами, тоді як у Криму ця тенденція не проявилася.

Однозначно трактувати відмінні тенденції у Криму та Україні важко. Було б поспішним робити припущення, що це було спричинене тим, що економічна ситуація в Україні та у Криму в цей період розвивалася по-різному, – оскільки самооцінки рівня добробуту залежать і від інших чинників. Зокрема, як показують результати опитувань у різних регіонах, досить часто самооцінки добробуту жителів тих регіонів, які переважно підтримують політичні сили, що перебувають при владі, виявляються вищими, ніж самооцінки добробуту в “опозиційно налаштованих” регіонах. Отже, особливості динаміки самооцінок добробуту між 2008р. і 2011р. могли бути значною мірою зумовлені чинником “зміни влади”.

До того ж, як показують результати дослідження, кримчани істотно частіше зазначають, що в них зовсім немає заощаджень (65,9% порівняно з 48% загалом по Україні, таблиця *“Якщо Ви втратите джерело доходу, то на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?”*). Молоді люди віком до 29 років, попри більш високі самооцінки рівня добробуту, найчастіше (72,4%) відповідають, що не мають заощаджень.

Оцінюючи середній рівень доходу на одного члена родини в Україні, кримчани оцінюють його вище (3 736 грн.), ніж жителі України в цілому (3 046 грн., таблиця *“Який дохід на одного члена родини в Україні можна назвати середнім?”*), що може бути непрямим підтвердженням більш високого рівня доходів

у Криму, порівняно з Україною. Однак, сама лише інформація про рівень доходів мало що може дати для визначення рівня добробуту, якщо не враховувати рівень цін у різних регіонах.

Відповідаючи на питання: *“Скільки грошей необхідно сьогодні родині з розрахунку на одну особу щомісячно, щоб жити нормально?”*, в середньому опитані в Криму називають суму 3 769 грн., що вище показника загальноукраїнського опитування (3 306 грн., таблиця *“Скільки грошей необхідно...?”*). Також вищими є вимоги кримчан стосовно мінімального розміру зарплати (3 918 грн. у Криму і 2 905 грн. в Україні загалом, таблиця *“Якою на сьогодні повинна бути мінімальна зарплата в Україні?”*).

Самооцінка добробуту покращується із зниженням віку опитаних та із зростанням рівня освіти. Чоловіки вище оцінюють свій добробут, порівняно з жінками. Частка людей з високими доходами (тих, хто зазначили, що *“живуть забезпечено”*, або *“можуть дозволити собі все, що хочуть”*) є дещо вищою серед кримських татар, порівняно з населенням Криму в цілому (13,1% і 5,6%, відповідно). Натомість серед етнічних українців є вищою, ніж по масиву опитаних у цілому (70,3% і 64,5%, відповідно) частка представників бідних прошарків (тих, кому не вистачає на харчування або вистачає лише на харчі та найнеобхідніші речі).

Отже

- Порівняно з 2008р., у Криму дещо знизилася частка найбіднішого населення (якщо судити за самооцінками респондентів).

- Жителі Криму вище, ніж загалом жителі України, оцінюють рівень свого доходу. Разом з тим, кримчани істотно частіше, ніж жителі України загалом, зазначають, що в них зовсім немає заощаджень.

- Частка людей з високими доходами є дещо вищою серед кримських татар, порівняно з населенням Криму в цілому.

Структура доходів. У структурі джерел доходів кримчан переважають заробітна плата та пенсія (разом з іншими соціальними виплатами). У структурі доходів кримських татар вищою, ніж у середньому по Криму, є частка доходів від власного бізнесу (9,9% і 3,3%, відповідно) і нижчою – частка доходів від пенсій та інших соціальних виплат (14,3% і 25,7%, таблиця *“З чого в середньому складається середньомісячний дохід Вашої родини?”*).

Частка зарплати за основним місцем роботи у структурі доходів є найвищою серед тих респондентів, яким *“у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликають труднощі”* (в середньому 72,6%), тоді як частка доходів від постійного власного бізнесу найвища серед тих, хто відповів, що живе забезпечено (19,9%), частка пенсії та інших соціальних виплат – серед тих, хто *“ледве зводить кінці з кінцями”* (41,9%).

Найбільшу частку у структурі доходів кримських родин (у середньому 40,4%) становлять доходи, що отримуються з бюджетних джерел (зарплати в бюджетних організаціях, пенсії та інші соціальні виплати, таблиця *“З яких галузей отримує доходи Ваша родина?”*). Доходи від послуг (фінансових, транспортних, торгівлі, за винятком обслуговування відпочиваючих), становлять 25,8%. Доходи від роботи в галузях промисловості та енергетики – 15,8%, від сільського господарства – 8,8%, від туризму та обслуговування відпочиваючих – 5,2%, доходи, що отримуються від ЧФ РФ (зарплати, виплачувані ЧФ РФ, доходи від обслуговування ЧФ РФ тощо) – 2,9%.

Частка доходів від ЧФ РФ у структурі доходів родин є дещо вищою в Севастополі (в середньому 12,3%), а частка доходів від туризму та обслуговування відпочиваючих – у курортних районах і містах (9,8%). Цілком очікувано, що в сільськогосподарських районах вища, ніж в інших районах, частка доходів, що отримуються від сільського господарства (20,3%), а в промислових районах і в Севастополі – від промисловості та енергетики (20,4% і 22%, відповідно). В цілому, в усіх типах районів переважають доходи з бюджетних джерел, так само як усюди другим за значимістю джерелом доходів є доходи від сфери послуг.

Відрізняється за джерелами структура доходів кримськотатарських сімей – тут більшу частку (21,8%), ніж загалом у Криму (8,8%), становлять доходи від сільського господарства та меншу (26,2% і 40,4%, відповідно) – доходи з бюджетних джерел.

Структура витрат. У структурі витрат кримчан найбільші частки становлять витрати на придбання продуктів харчування (в середньому 37%), а також на квартплату та оплату комунальних послуг (30,7%, таблиця “Яким чином у відсотках у середньому розподіляються середньомісячні витрати Вашої родини?”).

Загалом у структурі витрат сімей з відносно високими доходами (тих, представники яких відповіли, що живуть забезпечено) нижчою є частка витрат на квартплату та комунальні послуги, на продукти, зате вищими є витрати на побутову техніку й інші предмети тривалого вжитку, на транспорт, розваги, задоволення та відпочинок, заощадження та накопичення. Із зростанням рівня добробуту спостерігається тенденція зростання частки витрат на одяг. У представників найбіднішої групи (тих, хто зазначив, що ледве зводить кінці з кінцями) вищою є частка витрат на ліки та медичне обслуговування.

За структурою витрат вирізняються респонденти старшої вікової групи (60 і більше років). Вони в середньому менше витрачають на одяг, транспорт, розваги, задоволення та відпочинок, освіту та помітно більше – на лікування й медичне обслуговування.

Можна констатувати наступне.

- У структурі джерел доходів кримчан переважають заробітня плата та пенсія (разом з іншими соціальними виплатами).

- У структурі доходів кримських татар вищою, ніж у середньому по Криму, є частка доходів від власного бізнесу та нижчою – від пенсій та інших соціальних виплат.

- Найбільшу частку у структурі доходів кримських родин становлять доходи, що отримуються з бюджетних джерел.

- У структурі доходів кримськотатарських сімей значно більшу частку, ніж загалом у Криму, становлять доходи від сільського господарства та меншу – доходи з бюджетних джерел.

- У структурі витрат кримчан найбільші частки становлять витрати на придбання продуктів харчування, а також на квартплату та оплату комунальних послуг.

Зайнятість і джерела доходів. Серед осіб працездатного віку³ 68,9% опитаних у Криму відповіли, що вони мають роботу (ця частка вища, ніж у середньому по Україні – 64,2%). Роботу також мають 13,3% осіб

пенсійного віку (загалом серед осіб віком від 18 років – 52,9%, таблиця “Чи маєте Ви зараз роботу?”).

Структура зайнятості істотно не відрізняється від загальноукраїнської⁴. 38,5% усіх опитаних (51,2% осіб працездатного віку) мають єдине постійне місце роботи. 7,9% усіх опитаних (8,8% осіб працездатного віку) змушені, поряд з основною роботою, займатися підробітком, або працювати на двох роботах позмінно (таблиця “Вид зайнятості респондентів”). 3,8% усіх опитаних і 5% осіб працездатного віку є підприємцями. 6,6% і 8,4%, відповідно, працюють нерегулярно, “від випадку до випадку”.

Частка підприємців є значно вищою серед кримських татар – 13% (серед українців – 2%, серед росіян – 3,1%). Нижчою серед кримських татар є частка пенсіонерів (17,5%, 29,7% і 26,2%, відповідно). Серед кримськотатарських жінок вищою є частка домогосподарок (18,4%, 8,9% і 7,7%, відповідно).

Частка підприємців вища серед чоловіків, ніж серед жінок (5,7% і 2,2%, відповідно), так само як вища частка тих, хто має постійне місце роботи (42,9% і 34,8%, відповідно).

21% опитаних тією чи іншою мірою пов’язані з обслуговуванням курортників (таблиця “Чи займаєтесь Ви якимись видами діяльності, пов’язаними з обслуговуванням відпочиваючих?”). Щоправда, лише 3,6% займаються цим постійно, а 17,4% – лише в курортний сезон. У курортних районах і містах 5,7% займаються обслуговуванням курортників постійно, 32% – лише в курортний сезон; у Севастополі – 6% і 21,7%, відповідно; у промислових районах – 2,7% і 15,7%, відповідно. Найрідше – в сільськогосподарських районах – 1,9% і 8,4%, відповідно.

Для 67,9% тих, хто займається обслуговуванням відпочиваючих, це є додатковою діяльністю, і лише для 27,9% – основною (таблиця “Обслуговування відпочиваючих для Вас є...”). Найчастіше ця діяльність пов’язана зі здачею житлового приміщення в оренду (44,2% тих, хто обслуговує відпочиваючих). 15,4% є приватними таксистами, 14,5% – працюють у сфері обслуговування готельно-ресторанного бізнесу, 10,5% – задіяні у сфері роздрібного продажу на території міста, 8,7% – займаються торгівлею на пляжах, 7,9% – у сфері обслуговування на пляжах, 4,5% заробляють проведенням екскурсій, 2,5% працюють аніматорами (таблиця “Якими видами діяльності, пов’язаними з обслуговуванням курортників...?”).

Володіння земельними ділянками. Частка тих, хто володіє землею, у Криму практично не відрізняється від загальноукраїнських показників (не володіють землею у Криму 49,8%, в Україні загалом – 47,9%, таблиця “Чи маєте Ви у приватній власності ділянку землі?”). Однак, кримчани рідше, ніж загалом жителі країни, володіють землею сільськогосподарського призначення (6,6% і 14,1%, відповідно), дачними ділянками (6,9% і 9,7%, відповідно), і частіше – присадибними ділянками (31,8% і 25,8%).

Оскільки кримські татари значно частіше, ніж етнічні українці та росіяни, є сільськими жителями (53%, 34,2% і 27%, відповідно), то й частка власників землі серед них найвища (зазначили, що не мають землі у приватній власності, серед представників цих етнічних груп 21,7%, 55,2% і 51,2%, відповідно). Вищою є частка кримських татар, які володіють ділянками сільськогосподарського призначення і присадибними ділянками.

³ Серед чоловіків віком до 59 років і серед жінок віком до 54 років.

⁴ Хоча за окремими категоріями спостерігаються статистично значимі відмінності, вони не перевищують 4,5%.

Якщо загалом по Україні серед тих, хто має земельну ділянку, лише 21,5% зазначають, що вони її купили, то у Криму – 41,6% (таблиця “Яким чином Ви отримали цю ділянку?”). І відповідно, менше тих, хто її отримав від держави чи у спадок. Отже, ринок землі функціонує в Криму значно активніше, ніж загалом в Україні. Певною мірою це пов’язане з тим, що в Криму меншою, ніж в Україні, є частка тих, хто володіє землями сільськогосподарського призначення (6,6% і 14,1%, відповідно). А як показують результати кримського опитування, ці землі найрідше (через особливості українського законодавства) були куплені (у 15% випадків), найчастіше (у 73,7% випадків) вони були отримані від держави. Присадибні та дачні ділянки найчастіше купувалися (у 42,9% і 46,4%, відповідно).

Задоволеність роботою. Оцінюючи рівень задоволеності своєю роботою за 10-бальною шкалою, в середньому працюючі респонденти оцінюють його у 5,07 бала, що дещо нижче, ніж в Україні в цілому (5,95 бала). Та обставина, що задоволеність роботою зростає зі зростанням самооцінки рівня добробуту (від 5,1 бала серед тих, хто “*ледве зводить кінці з кінцями*” до 6,5 бала серед тих, хто “*в цілому живе забезпечено*”), свідчить, що значною мірою задоволеність роботою визначається рівнем її оплати (таблиця “Наскільки Ви задоволені своєю роботою?”).

Рівень задоволеності роботою зростає зі зростанням рівня освіти (від 5,3 бала серед респондентів з неповною середньою освітою до 6,1 бала серед респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою). Рівень задоволеності роботою серед представників найстаршої вікової когорти є помітно нижчим (4,9 бала), ніж в інших вікових групах (від 5,7 до 5,9 бала). Статистично значимо не відрізняється рівень задоволеності роботою в гендерних та етнічних групах.

3-поміж тих, хто має сьогодні роботу, 67,4% бояться її втратити. 11,8% не бояться лише тому, що їх робота їм не подобається, 12,8% – оскільки вважають, що легко зможуть знайти іншу, і лише 0,5% не мають побоювань, оскільки впевнені в тому, що їх захистить профспілка (таблиця “Чи боїтеся Ви втратити роботу?”). Чим вищий рівень освіти респондентів, тим частіше вони бояться втратити роботу (частка таких зростає з 56,8% серед респондентів з неповною середньою освітою до 72,5% серед тих, хто має вищу або незакінчену вищу освіту).

Ціннісні орієнтації та запити громадян у сфері трудової діяльності. Майже половина (48,7%) кримчан орієнтовані на пошук високооплачуваної роботи (обирають варіант відповіді “*готовий на будь-яку роботу, аби мати гроші, чим більше, тим краще*”). Ця позиція виражена частіше, ніж загалом в Україні (42,7%, таблиця “Яку з наведених відповідей стосовно роботи Ви б обрали?”). Дещо частіше, ніж в Україні загалом, жителі Криму обирають варіант “*мати цікаву роботу, навіть за не дуже великі гроші*”, 18,3% і 14,4%, відповідно. Рідше, ніж в Україні в цілому, проявляється орієнтація на “*помірну зарплату і спокійну, навіть нудну роботу*” (11,6% і 19,2%, відповідно). Отже, для кримчан характерна більш активна, ніж загалом в Україні, позиція в економічній сфері, більш виражена установка на самоствердження у сфері трудової діяльності (або шляхом досягнення більш високого рівня матеріального добробуту, або шляхом самореалізації як професіонала і творчої особистості).

Стратегії розвитку трудової поведінки та адаптації до змін на ринку праці. Якщо зарплата не дозволяє задовольняти потреби сім’ї, найчастіше жителі Криму орієнтуються на пошуки додаткової або іншої роботи (сумарна частка тих, хто обрав ці варіанти відповідей, – 47,1%), що дещо менше, ніж по Україні в цілому (51%, таблиця “Які дії Ви схильні зробити в першу чергу...?”). Зате у Криму дещо вища частка тих, хто орієнтований на заснування власного бізнесу (7,3% і 3,4%, відповідно). 16,6% кримчан орієнтовані на пасивне пристосування до ситуації (зниження потреб). Лише 8,3% орієнтовані на протестні форми активності (вимагати у керівництва підвищення зарплати, вимагати допомоги від держави, вдатися до політичних форм протесту).

1,6% відповіли, що готові здобувати гроші, порушуючи закон, і цей показник навряд чи можна вважати низьким (особливо зважаючи на те, що частина схильних до такої поведінки могла не наважитися обрати варіант відповіді, що відкрито суперечить соціальним нормам).

Оцінюючи, яка сума місячної зарплати була б достатньою для зміни роботи (навіть якщо ця робота подобається), в середньому респонденти називають 5 193 грн. (таблиця “Яка пропозиція заробітної плати змусила б Вас змінити роботу, ...?”). Ця сума менша, ніж в Україні загалом (5 654 грн.). Якщо розглядати це як непрямий показник рівня запитів у сфері оплати праці, то найвищі запити – у представників вікових груп від 40 до 59 років (ті, кому 40-49 років, у середньому називають суму 5 459 грн.; 50-59 років – 5 486 грн.), найменш вибагливими є ті, кому 60 і більше років (3 759 грн.). Серед представників груп, виокремлених за рівнем освіти, очікувано найвищими є запити респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою (6 114 грн.). Запити чоловіків вищі (5 563 грн.), ніж у жінок (4 786 грн.). Запити кримських татар (5 601 грн.) перевищують запити українців (4 811 грн.) і росіян (5 055 грн.).

Готовність до навчання іншій спеціальності в ситуації, коли не влаштовує зарплата або зовсім немає роботи, є найвищою у представників наймолодшої вікової групи (точно погодилися б 35,4% респондентів віком до 30 років, які за станом здоров’я можуть працювати), і з віком знижується – серед осіб передпенсійного віку (50-54 річних жінок і 55-59 річних чоловіків) ця частка становить лише 19,9%, таблиця “Якби Ви не мали роботи...чи погодилися б Ви перенавчатися на іншу спеціальність?”. Загалом серед тих опитаних, які за віком і станом здоров’я можуть працювати, 27,6% точно погодилися б змінити спеціальність, 37,8 – можливо, погодилися б (загалом по Україні – 34,3% і 39,4%, відповідно).

Точно погодилися б на переїзд за ситуації, якби вони не мали роботи, або не влаштовувала зарплата, а в іншому регіоні України запропонували б роботу та зарплату, які їх влаштовували б, 15,1% тих, хто за віком і станом здоров’я може працювати, 28,2% – можливо, погодилися б (по Україні в цілому 23,6% і 31,8%, відповідно, таблиця “Якби Ви не мали роботи...чи погодилися б Ви на переїзд?”). Готовність до переїзду є вищою у представників наймолодшої вікової групи (точно погодилися б 24,7% респондентів віком до 30 років, які можуть працювати).

Бажання поїхати працювати за кордон виражена у кримчан більшою мірою, ніж в Україні загалом (37,2% і 32,5%, відповідно, таблиця “Чи хотіли б Ви поїхати працювати за кордон?”). Найчастіше ті кримчани,

які висловлюють бажання поїхати працювати за кордон, обумовлюють це легальним характером працевлаштування (26,5% усіх опитаних). Однак, слід зазначити, що серед кримських татар відносно високою є частка тих, хто хотів би поїхати працювати за кордон, навіть якщо це буде нелегальна робота (22,4%, тоді як серед опитаних у Криму загалом – 10,7%).

Найчастіше бажання поїхати працювати за кордон висловлюють молоді люди віком до 29 років. У цій віковій групі 21,2% готові працювати за кордоном нелегально, і 42,2% – на легальній основі, тоді як лише 26,5% відповідають, що не збираються їхати працювати за кордон. Частка бажаючих працювати за кордоном зростає із зростанням освітнього рівня. Частка тих, хто готовий працювати за кордоном лише легально, зростає з 12,9% серед осіб з неповною середньою освітою до 32,2% серед тих, хто має вищу або незакінчену вищу; частка тих, хто готовий працювати нелегально, зростає з 3,9% до 10,6%. Бажання працювати за кордоном частіше висловлюють чоловіки (29,9% – легально і 12,9% – нелегально), ніж жінки (23,7% і 9%, відповідно).

Узагальнююче викладене, можна зробити такі висновки.

- Структура зайнятості у Криму істотно не відрізняється від загальноукраїнської.

- Частка підприємців є значно вищою серед кримських татар, порівняно з іншими великими етнічними групами. Нижчою серед кримських татар є частка пенсіонерів. Серед кримськотатарських жінок вищою є частка домогосподарок.

- Близько п'ятої частини дорослого населення тією чи іншою мірою пов'язані з обслуговуванням курортників. Щоправда, переважна більшість з них займається цим лише в курортний сезон. Для двох третин тих, хто займається обслуговуванням відпочиваючих, це є додатковою діяльністю. Найчастіше вона пов'язана зі здачею житлового приміщення в оренду.

- Ринок землі функціонує в Криму значно активніше, ніж загалом в Україні. Певною мірою це пов'язане з тим, що у Криму у структурі земельної власності меншою мірою представлена власність на землі сільськогосподарського призначення, на продаж яких в Україні діє мораторій.

- Рівень задоволеності роботою в Криму дещо нижчий, ніж в Україні загалом.

- Для кримчан характерна більш активна, ніж загалом в Україні, позиція в економічній сфері, більш виражена установка на самоствердження у сфері трудової діяльності (або шляхом досягнення більш високого рівня матеріального добробуту, або шляхом самореалізації як професіонала і творчої особистості).

- Якщо зарплата не дозволяє задовольняти потреби сім'ї, найчастіше жителі Криму орієнтуються на пошуки додаткової або іншої роботи. У Криму дещо вища, порівняно з Україною загалом, частка тих, хто орієнтований на заснування власного бізнесу.

- Молоді люди найчастіше висловлюють готовність до навчання іншим спеціальностям, переїзду при пошуку роботи в межах України та готовність до роботи за кордоном.

Оцінка діяльності органів влади у сфері соціально-економічного розвитку Криму. Найчастіше відповідальність за економічні та політичні проблеми Криму жителі півострова покладають на Президента України (31%),

щоправда, вже меншою мірою, ніж наприкінці 2008р. (38,7%). Загалом знизилася частка тих, хто покладає відповідальність на загальноукраїнські органи влади (з 59,6% до 54,1%), і зросла частка тих, хто покладає відповідальність на кримські органи влади (з 24% до 36,5%, таблиця “Хто несе найбільшу відповідальність за економічні та політичні проблеми в Криму?”). Кримські татари схильні частіше покладати відповідальність на Президента України (40%), ніж жителі Криму загалом.

Після виборів ставлення кримчан до центральної української влади покращилося. Якщо у травні 2009р. лише 4,2% опитаних вважали, що політика центральної української влади у Криму проводиться в інтересах усього населення Криму, то в березні 2011р. – 34,4% (таблиця “У чиїх інтересах проводиться політика центральної української влади в Криму?”). Знизилася число тих, хто вважає, що ця політика здійснюється в інтересах олігархічних кланів (з 38,8% до 28,4%). Також менше стало респондентів, які вважають, що політика центральної влади у Криму здійснюється в інтересах України в цілому (з 18% до 2,5%).

Кримські татари істотно рідше схильні вважати, що політика центральної української влади в Криму проводиться в інтересах усього населення Криму (17,4%), і частіше – що в інтересах олігархічних кланів (45,7%) та російського бізнесу (6,5%, загалом у Криму таку відповідь дають 1%).

Рівень підтримки центральних органів влади у Криму є вищим, ніж в Україні загалом. Так, Президента України повністю підтримують 24% кримчан і лише 15,2% жителів України, Уряд України – 15,7% і 7,1%, відповідно, Верховну Раду України – 16,1% і 6%, відповідно (таблиця “Чи підтримуєте Ви діяльність наведених органів влади і державних інститутів?”).

Також покращилося ставлення до кримської влади. Якщо у травні 2009р. лише 8,7% опитаних вважали, що політика місцевої влади у Криму проводиться в інтересах усього населення Криму, то в березні 2011р. – 37,6% (таблиця “У чиїх інтересах проводиться політика місцевої влади в Криму?”). Знизилася частка тих, хто вважає, що ця політика здійснюється в інтересах олігархічних кланів (з 46,5% до 29,8%), а також України в цілому (5,6% до 2%).

Кримські татари істотно рідше схильні вважати, що політика місцевої влади проводиться в інтересах усього населення Криму (22,4%), і частіше – що в інтересах олігархічних кланів (49,7%), російського бізнесу (4,9% , загалом у Криму – 1,7%).

42,4% опитаних у Криму вважають, що Меджліс повною мірою захищає інтереси кримськотатарського народу, 20,1% – що захищає їх деякою мірою, 8% – що майже або зовсім не захищає (таблиця “Наскільки Меджліс захищає інтереси кримськотатарського народу?”). Найбільш скептично оцінюють Меджліс кримські татари – серед них лише 25% вважають, що він повною мірою захищає їх інтереси, 39,7% – деякою мірою і 18,5% – що майже або зовсім не захищає. Очевидно, значна частина кримських татар вважає, що дії Меджлісу могли б бути більш ефективними.

Отже, можна констатувати наступне.

- Порівняно з 2008р., серед кримчан знизилася частка тих, хто покладає відповідальність за економічні та політичні проблеми Криму на загальноукраїнські органи влади, і зросла частка тих, хто покладає відповідальність на кримські органи влади.

- Після президентських виборів ставлення кримчан до центральної української і кримської влади покращилося. Рівень підтримки центральних органів влади у Криму є вищим, ніж в Україні загалом.

- Кримські татари значно скептичніше оцінюють діяльність як центральної української, так і кримської влади, переважно вважаючи, що їх представники діють в інтересах олігархічних кланів.

- Значна частина кримських татар також скептично оцінюють і діяльність Меджлісу, вважаючи, що він недостатньо ефективно захищає їх інтереси.

2. БАЧЕННЯ КРИМЧАНАМИ ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ КРИМУ

Розробка програм розвитку регіонів обов'язково має передбачати їх громадське обговорення. Це необхідно для того, щоб максимально враховувати потреби різних груп населення. Якщо розроблені плани суперечитимуть цим інтересам, це значно утруднить (а за певних обставин – унеможливить) їх реалізацію. Соціологічні опитування фактично є складовою таких обговорень. Опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова, було спрямоване на вивчення думок різних груп населення Криму стосовно того, яким чином повинна розвиватися Автономія.

Ставлення до статусу Криму. Відповідаючи на питання, якому статусу Криму в майбутньому вони віддали б перевагу, відносна більшість опитаних виступають за те, щоб Крим зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями (44,7%, таблиця “Якому з наведених варіантів майбутнього Криму Ви надасте перевагу? Чи хотіли б Ви...?”).

Ставлення жителів Криму до цієї проблеми істотно змінилося після президентських виборів і зміни влади в Україні. У травні 2009р. відносна більшість (32,3%) кримчан хотіли б, щоб Крим вийшов зі складу України і приєднався до Росії. Зараз таку позицію поділяють на 7,9% менше респондентів (24,4%). Менше стало й тих, хто підтримує ідею російської національної автономії у складі України (їх число зменшилося з 19,5% до 2,3%). Натомість частка прихильників більш широкої автономії у складі України зросла на 30,9%. Дещо більше стало як тих, хто виступає за вихід Криму зі складу України і приєднання до Туреччини (1,1% і 2,4%, відповідно), так і тих, хто виступає за створення в Криму кримськотатарської національної автономії у складі України (1,1% і 3,5%)⁵.

Отже, прихід до влади в Україні політичних сил, яких на виборах підтримала більшість кримчан, кардинально змінив їх ставлення до проблеми статусу Криму. Це дозволяє стверджувати, що позиції жителів півострова в цьому питанні є нестійкими та можуть істотно змінюватися залежно від розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Більшість кримських татар, на відміну від представників слов'янської спільноти, не підтримують

політичні сили, які прийшли до влади в результаті президентських виборів. Їх ставлення до статусу Криму змінилося протилежним чином. Якщо у травні 2009р. лише 4,3% кримських татар виступали за те, щоб Крим вийшов зі складу України і приєднався до Туреччини, то в березні 2011р. – 20,7%. З 10,3% до 33,2% зросла частка кримських татар, які підтримали б створення у Криму кримськотатарської національної автономії у складі України. Також з 10,3% до 27,7% зросла частка кримських татар, які виступають за те, щоб Крим зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями.

Слід також зазначити, що найбільшою мірою зменшилося число респондентів, які виступають за приєднання Криму до Росії, серед молоді віком до 29 років (з 32,7% до 17%), тоді як, наприклад, серед представників найстаршої вікової групи (60 років і старші) вона залишилася такою ж високою (37,2% і 36,3%, відповідно).

Можна зробити такі висновки.

- Прихід до влади в Україні політичних сил, яких на виборах підтримала більшість кримчан, кардинально змінив ставлення до проблеми статусу Криму. Серед представників слов'янської спільноти півострова менше стало прихильників ідей приєднання Криму до Росії та російської національної автономії у складі України, тоді як частка прихильників більш широкої автономії у складі України зросла, порівняно з 2009р., на 31%.

- Разом з тим, серед кримських татар, більшість яких не підтримують політичні сили, які прийшли до влади в результаті президентських виборів, порівняно з 2009р., істотно зросла підтримка ідей приєднання Криму до Туреччини та створення у Криму кримськотатарської національної автономії у складі України.

- Такі швидкі зміни у громадській думці дозволяють стверджувати, що позиції жителів півострова в цьому питанні є нестійкими та можуть істотно змінюватися залежно від розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Громадська думка про пріоритетність розвитку галузей економіки в Криму. Відносна більшість (41,2%) кримчан вважають, що пріоритетною галуззю для розвитку економіки Криму має бути туризм і рекреаційний комплекс, друга за важливістю галузь – сільське господарство (27,2%), третя – виробництво промислових споживчих товарів (13,1%, таблиця “Які галузі повинні бути основними для економіки Криму?”).

Найчастіше туризм і рекреаційний комплекс називають пріоритетною галуззю жителі курортних районів і міст Криму (58,7%), у Севастополі і промислових районах її називає відносна більшість (45,2% і 37,3%, відповідно) опитаних, а в сільськогосподарських районах найчастіше пріоритетним вважають розвиток сільського господарства (38,7%).

Чим молодші респонденти, тим вищою серед них є число тих, хто вважає, що туризм і рекреаційний комплекс мають бути пріоритетною галуззю (їх частка зростає з 33,5% серед респондентів віком понад 60 років до 50,9% серед молоді віком до

⁵ При цьому зменшилося число кримських татар, які виступають за те, щоб Крим вийшов зі складу України і став незалежною державою (з 11,4% до 3,3%), вийшов зі складу України і приєднався до Росії (з 10,8% до 3,8%), став російською національною автономією у складі України (7,6% до 0%), зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України з існуючими правами та повноваженнями (з 8,6% до 1,6%), і тих, хто вагається з відповіддю (з 36,2% до 9,2%).

29 років). Підтримка пріоритетності сільськогосподарської галузі зростає із зростанням віку опитаних (35,2% і 21,7%, відповідно).

65,8% жителів Криму погодилися з судженням *“Необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної (туристичної) сфери і пов'язаних з нею галузей (виробництво продуктів харчування, транспортну галузь, побутові, інформаційні послуги). Усі інші галузі, діяльність яких може перешкоджати її розвитку (завдавати збитку екології тощо), повинні перепрофілюватися або поступово зупинятися”* (таблиця *“Існують різні підходи до визначення пріоритетних сфер... Який з наведених підходів Ви вважаєте більш правильним?”*). Лише 8,4% вважають, що в Криму необхідно розвивати всі існуючі галузі економіки, навіть якщо їх розвиток і діяльність завдаватиме шкоди рекреаційній сфері (12,7% вважають обидва підходи неправильними, 13,1% – ухилилися від відповіді). Дещо рідше позицію стосовно повної концентрації зусиль на розвитку рекреаційної сфери поділяють у курортних районах і містах (57,9%), а найчастіше – у промислових районах (72,8%) і Севастополі (71,5%).

Громадськість готова змиритися із закриттям екологічно шкідливих підприємств, але переважно за умов, якщо негативні наслідки цього (зростання безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету) будуть помірними та тимчасовими (36%, таблиця *“Чи повинна держава йти на закриття в Криму підприємств, які є екологічно шкідливими...?”*). Водночас 29,9% підтримують закриття екологічно шкідливих підприємств навіть без висунення подібних умов (найчастіше цю позицію підтримують жителі Севастополя – 40,2%); лише 9,5% виступають категорично проти цього.

Приблизно рівне число кримчан ставляться позитивно (37,1%) та негативно (35,4%) до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря (таблиця *“Як Ви ставитеся до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного і Азовського морів...?”*). Досить відмінними є ставлення до цієї проблеми жителів Севастополя і промислових районів АР Крим. Якщо перші частіше ставляться негативно до видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів і збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря (35,8% і 44,8%, відповідно), то другі – частіше позитивно (40,1% і 25%, відповідно).

Ставлення до шляхів вирішення земельного питання. Понад дві третини (68,9%) кримчан вважають, що той земельний фонд, який на цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави (таблиця *“З яким із суджень щодо вирішення земельного питання в Криму Ви згодні більшою мірою?”*). Лише 13,5% дотримуються протилежної точки зору – вся земля, за невеликими винятками, повинна бути не лише об'єктом приватної власності, але й об'єктом вільної купівлі-продажу.

Однак, позиція кримських татар істотно відрізняється від позиції етнічних росіян та українців. Якщо серед росіян 74,1%, а серед українців – 75,2% поділяють першу точку зору, то серед кримських татар – лише 24,5%, відносна їх більшість (36,4%) вважають, що земля, яка перебуває в державній власності, повинна стати об'єктом вільної купівлі-продажу.

Пріоритетні зовнішньоекономічні партнери в розвитку Криму. Дві третини (66,7%) кримчан вважають Росію першим за важливістю партнером в економічному розвитку Криму (таблиця *“Які країни можуть бути пріоритетними партнерами в економічному розвитку Криму?”*). 49% другим за важливістю партнером називають “інші країни СНД”. Однак, якщо Росію першим за важливістю партнером називають 72,7% етнічних росіян і 68,4% етнічних українців, то серед кримських татар – лише 18,6%. Натомість відносна більшість (44,3%) кримських татар називають Туреччину, а 27,9% – країни-члени ЄС.

Чим молодші респонденти, тим рідше вони називаються Росію найважливішим зовнішньоекономічним партнером (їх число знижується від 79,6% у найстаршій віковій групі до 48,7% в наймолодшій), і тим частіше – країни ЄС.

Чинники, що заважають успішному економічному розвитку Криму. Серед чинників, які заважають економічному розвитку Криму, як кримчани, так і жителі України загалом найчастіше називають високий рівень корупції (відповідно 35,3% і 30,7% зазначають, що цей чинник є найважливішим, таблиця *“Які з наведених чинників найбільше заважають успішному економічному розвитку Криму?”*). На другому місці – відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку (17,3% і 17,6%, відповідно). Третій за частотою називання у Криму чинник – неврегульованість і низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань (10,3%, в Україні загалом його називають дещо рідше – 5,8%).

Високий рівень корупції як найважливіший чинник, що заважає економічному розвитку Криму особливо часто називають кримські татари (49,7%). Чим вищий освітній рівень респондентів, тим частіше вони називають відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку. Їх частка зростає від 10,7% серед тих, хто має неповну середню освіту, до 23% серед респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою, переважно за рахунок скорочення частки тих, хто вважає такою причиною корупцію (40,6% і 29,7%, відповідно).

Отже

- Відносна більшість кримчан вважають, що пріоритетною галуззю для розвитку економіки Криму має бути туризм і рекреаційний комплекс. Водночас, у сільськогосподарських районах Криму найчастіше пріоритетним вважають розвиток сільського господарства.

- Громадськість готова змиритися із закриттям екологічно шкідливих підприємств, але переважно за умов, якщо негативні наслідки цього будуть помірними та тимчасовими.

- Приблизно рівне число кримчан ставляться позитивно та негативно до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря.

- Понад дві третини кримчан вважають, що той земельний фонд, який на цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави.

- Кримські татари, на відміну від більшості населення півострова, частіше виступають за

дозвіл на купівлю-продаж землі, очевидно, сподіваючись, що в результаті цього вони отримають більші можливості, ніж зараз, для набуття у власність земельних ділянок.

- Дві третини кримчан вважають Росію першим за важливістю партнером в економічному розвитку Криму. Однак, кримські татари такими партнерами найчастіше бачать Туреччину і країни ЄС.

- Серед чинників, які заважають економічному розвитку Криму, як кримчани, так і жителі України загалом найчастіше називають високий рівень корупції. Особливо часто корупцію називають кримські татари, що можна розглядати як непряме свідчення того, що представники цієї етнічної групи найбільше потерпають від неї.

Громадська думка про Стратегію економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. 22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. Однак, 63,1% кримчан зовсім не чули про цю подію, а 26,9% лише чули про неї, але зі змістом Стратегії не ознайомлені. Лише 1,4% добре ознайомлені з її змістом, 1,8% – ознайомлені з основними положеннями, а 6,5% – “щось знають про неї” (таблиця “22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію...?”). Найменше знають про Стратегію кримські татари – 73,7% не чули, що вона була прийнята, а хоча б якоюсь мірою ознайомлені з її змістом лише 3,8% з-поміж них. Наведені дані свідчать про те, що Стратегія економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. ухвалювалася без належного громадського обговорення.

Питання, хто найбільше виграє від реалізації цієї Стратегії, ставилося всім респондентам, незалежно від того, чи ознайомлені вони з її змістом, і значна їх частина давала відповідь, виходячи насамперед не зі змісту Стратегії, а із загальних уявлень про те, чиї інтереси захищає влада (як загальноукраїнська, так і кримська). Тому найчастіше висловлювалася точка зору, що від реалізації цієї Стратегії найбільше виграють фінансово-промислові групи, що контролюють галузі кримської економіки, які у Стратегії визначені як пріоритетні (10% усіх опитаних, таблиця “Хто найбільше виграє від реалізації Стратегії...?”)⁶.

Найчастіше цю точку зору поділяють ті, хто вважає, що політика місцевої влади в Криму проводиться насамперед в інтересах олігархічних кланів (17,6%). Чим вищий освітній рівень респондентів, тим частіше вони вважають, що у виграші залишаться фінансово-промислові групи (їх частка зростає 4,6% серед тих, хто має неповну середню освіту, до 14,9% серед респондентів з вищою або незакінченою вищою освітою).

Найчастіше в цьому також переконані жителі курортних районів і міст Криму (19,8%). 15,2% респондентів у курортних районах і містах вважають, що найбільше виграють кримінальні угруповання, 9,2% – що кримська республіканська та районна влада, 8,7% – що українська центральна влада.

Серед тих респондентів, які тією чи іншою мірою ознайомлені зі Стратегією, точка зору, що від реалізації Стратегії найбільшою мірою виграють

фінансово-промислові групи, також є однією з переважачих (23,5%), але стільки ж серед них вважають, що виграє все населення Криму. 17,9% з-поміж них обрали варіант відповіді “населення тих регіонів Криму, де зосереджена туристична галузь”, 14,8% – “український (в т.ч. кримський) бізнес”, 10,7% – “кримська республіканська та районні влади”⁷.

Як найбільші ризики для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму називаються корупція в органах влади та органах місцевого самоврядування (36,7%), брак фінансових ресурсів (31,1%), низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал (23,2%, таблиця “Які з наведених ризиків для реалізації стратегій і програм...є найбільшими?”). Корупцію в органах влади та органах місцевого самоврядування найчастіше називають жителі курортних районів і міст Криму (43,9%), так само як і низьку ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал (31,7%). Брак фінансових ресурсів найчастіше відзначають жителі Севастополя (43,3%).

Більшість (61,8%) респондентів ухилилися від відповіді стосовно результатів виконання попередніх державних програм соціально-економічного розвитку Автономії з точки зору їх впливу на якість їх життя, ще 17,5% відповіли, що нічого не знають про такі програми (таблиця “До ухвалення Стратегії економічного та соціального розвитку АРК існували...?”). І лише 2,8% вважають, що ці програми сприяли значному покращенню якості життя, 5,1% – що сприяли деякому покращенню, тоді як 7,8% вважають, що вони не вплинули на якість життя, а 5% – що їх вплив був негативним. Частіше точку зору, що ці програми ніяк не вплинули на їх якість життя, поділяють кримські татари (15,1%), а також жителі курортних районів і міст (13,1%). Серед останніх також найменше тих, хто вважає, що подібні програми хоч якоюсь мірою сприяли покращенню їх життя (2,8%). Отже, негативний досвід виконання попередніх державних програм розвитку соціально-економічного розвитку Автономії значною мірою зумовлює песимістичні настрої стосовно реалізації подібних програм у майбутньому.

Також можна констатувати наступне.

- Рівень поінформованості жителів Криму про нещодавно прийняту Стратегію економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. є вкрай низьким, що свідчить про те, що ця Стратегія ухвалювалася без належного громадського обговорення.

- Найчастіше кримчани висловлюють ту точку зору, що від реалізації цієї Стратегії найбільше виграють фінансово-промислові групи, які контролюють галузі кримської економіки, визначені у Стратегії як пріоритетні.

- Жителі курортних районів і міст Криму найбільш скептично оцінюють соціальні наслідки реалізації цієї Стратегії.

- Як найбільші ризики для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму жителі Криму називають корупцію в органах влади та органах місцевого самоврядування, брак фінансових ресурсів, низьку ефективність органів влади, її слабкий кадровий потенціал.

⁶ Очевидно, що ті, хто зі змістом Стратегії не ознайомлені, не знають, які галузі в ній визначені пріоритетними, але ключовими словами в їх відповіді були “фінансово-промислові групи”.

⁷ Серед респондентів, які не ознайомлені зі Стратегією, 74,1% ухилилися від відповіді на це питання, але ті, хто все ж таки відповідав, частіше за інші обрали варіант відповіді “фінансово-промислові групи, що контролюють ті галузі кримської економіки, які у Стратегії визначені як пріоритетні” (8,5%).

Які з наведених проблем Ви вважаєте найбільш важливими, актуальними для Криму?*

% опитаних

	КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим, 2011р.)			ВІК (АР Крим, 2011р.)					УКРАЇНА
	2008р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари	16-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	2011р.
Високі ціни на основні товари масового споживання	65,4	61,3	64,6	62,4	42,9	58,3	60,7	59,2	61,4	65,9	73,6
Низька заробітна плата та пенсії	66,8	60,5	61,3	61,8	43,5	56,6	57,2	59,0	61,0	67,3	72,4
Занепад промисловості та сільського господарства	53,7	59,4	64,4	58,8	54,9	52,7	61,3	63,6	65,2	57,5	43,5
Незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів (стан доріг, парків тощо)	22,1	47,2	47,7	45,6	51,4	39,6	50,4	51,9	52,7	44,8	25,9
Високий рівень безробіття	33,5	44,8	48,2	46,0	31,0	45,3	44,0	47,3	45,8	42,5	56,8
Занепад курортної галузі	28,1	42,3	42,1	44,7	26,6	38,8	41,1	43,1	44,7	44,4	5,4
Низький рівень медичного обслуговування	34,9	39,3	43,6	36,6	42,1	31,2	34,3	41,3	41,7	47,3	38,8
Боротьба за земельні ділянки в курортній зоні**	34,0	33,7	31,5	34,3	40,8	34,5	34,4	31,9	34,1	33,3	8,1
Масовий алкоголізм і наркоманія	31,1	33,7	41,1	31,3	28,8	31,8	30,8	35,3	37,8	33,2	30,3
Байдужість представників влади до проблем простих громадян	38,4	32,1	29,7	34,5	19,7	32,2	36,1	31,0	31,3	30,5	33,8
Використання представниками влади свого становища в корисливих цілях, корупція	34,9	29,0	27,7	29,4	27,7	27,5	29,6	31,0	28,3	28,9	27,1
Погана демографічна ситуація (висока смертність і низька народжуваність)	17,3	28,6	31,5	27,8	28,8	28,2	26,1	27,0	32,7	28,7	20,5
Проблеми з водопостачанням, якістю води	19,1	28,5	30,1	28,0	31,5	26,7	30,2	30,4	25,6	30,1	16,7
Високий рівень злочинності	21,3	27,8	31,7	25,4	31,5	25,4	27,9	31,6	26,7	28,1	21,8
Погана робота житлово-комунального господарства	22,4	27,1	29,7	26,6	20,7	20,8	24,3	24,6	34,1	31,6	30,3
Втрачені заощадження в Ощадбанку, інших банках	17,8	24,7	29,7	23,0	19,0	16,7	20,2	23,8	25,9	35,2	24,3
Велика кількість бездомних	20,7	24,1	29,3	21,7	23,9	23,9	22,9	24,1	25,0	24,8	11,6
Погані умови роботи на виробництві	11,9	23,8	25,8	22,8	25,5	21,9	23,2	28,4	26,1	21,2	8,2
Погана екологічна ситуація	28,9	23,7	27,0	23,2	21,2	23,4	24,0	23,3	25,6	22,6	21,2
Незаконний розпродаж оздоровниць (санаторіїв, пансіонатів тощо)	20,4	21,6	21,9	21,3	17,4	14,6	22,6	25,8	26,4	21,1	6,5
Проблеми розпаювання землі	21,5	20,2	21,3	19,6	18,5	21,2	23,5	20,9	20,1	16,7	8,4
Погана організація роботи у сфері надання послуг населенню	21,4	18,8	18,4	19,5	13,7	18,0	16,4	23,6	17,7	18,7	11,7
Велика заборгованість по зарплаті та пенсіях	8,3	17,7	18,6	16,4	20,7	17,4	19,1	16,3	18,3	17,7	11,0
Відсутність контролю громадян за діяльністю органів влади	16,0	16,5	16,2	16,8	11,4	11,9	21,7	18,4	15,5	16,5	23,1
Неефективна діяльність місцевих*** органів влади та місцевого самоврядування	-	15,9	13,7	16,5	12,5	12,1	19,6	17,5	16,3	15,4	18,9
Масова трудова міграція	14,7	14,4	15,1	12,5	23,4	13,1	14,4	16,9	16,6	12,4	15,1
Незадовільна робота правоохоронних органів	19,9	14,1	15,3	13,7	15,8	10,2	15,0	17,2	14,9	14,6	20,5
Відсутність стратегії розвитку АР Крим і цілеспрямованих дій з її реалізації	-	12,4	10,8	13,5	10,9	13,6	14,4	11,8	13,1	9,6	12,6
Погане транспортне забезпечення	6,2	12,2	11,9	12,8	7,6	12,3	13,5	10,0	14,2	11,4	10,5
Великомасштабне придбання власності в Криму іноземними громадянами	20,7	12,0	13,7	10,9	14,7	13,6	10,9	11,7	12,5	11,0	5,4
Проблеми взаємовідносин влади Криму з центральними органами влади України	16,5	11,5	12,1	11,8	6,6	9,3	11,7	11,5	11,7	13,2	4,5
Відсутність можливостей для розвитку національної культури	8,4	8,9	9,8	7,1	17,4	8,7	10,0	9,5	8,2	8,5	5,3
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму та Севастополі ЧФ РФ	26,2	8,2	10,0	7,2	7,6	7,6	8,5	7,8	9,5	8,1	-
Проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок	12,0	7,1	4,5	1,7	50,3	6,8	7,3	6,0	8,2	7,3	-
Недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади	8,7	6,9	4,3	2,7	41,8	6,8	6,8	7,2	7,3	6,3	-
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму і Севастополі ВМС України	9,8	5,6	7,2	5,7	0,5	4,4	5,6	6,6	7,1	4,9	-
Напружені відносини між віруючими різних віросповідань, церков	7,4	5,1	6,1	4,5	7,6	4,2	5,6	4,9	6,3	4,7	3,5
Напружені міжнаціональні відносини	16,4	4,6	4,3	3,1	14,7	5,5	5,9	3,4	3,8	4,1	2,0
Неможливість навчання рідною мовою	15,5	4,5	4,5	3,8	8,2	3,0	5,9	5,7	5,7	3,3	3,0
Утиски свободи слова	6,8	3,4	4,5	2,8	5,4	2,8	4,1	4,3	4,1	2,4	3,4
Інші проблеми	3,6	0,4	0,4	0,5	0,0	0,8	0	0,6	0,3	0,2	2,8
Жодних проблем	0,4	0,1	0,2	0,2	0,0	0,2	0	0,3	0,3	0	0,1
Важко відповісти	0,5	0,4	0,4	0,3	0,0	0,6	0	0,6	0,5	0,2	0,8

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

** У загальноукраїнському опитуванні варіант відповіді був "боротьба за високорентабельні земельні ділянки".

*** У кримському опитуванні варіант відповіді був "неефективна діяльність кримських органів влади та місцевого самоврядування".

Чи відомо Вам особисто про випадки корупції в наведених сферах?
% опитаних

		КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим, 2011р.)			УКРАЇНА
		2008р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари	2011р.
Медичне обслуговування	Відомо	60,2	67,7	69,1	67,4	75,0	67,2
	Не відомо	22,4	27,0	24,9	28,1	20,1	25,8
	Важко відповісти	17,5	5,3	6,1	4,6	4,9	7,0
Відносини громадян з представниками ДАІ	Відомо	54,1	60,9	60,0	60,0	73,8	55,0
	Не відомо	23,3	30,8	29,5	32,3	20,8	33,9
	Важко відповісти	22,5	8,3	10,5	7,6	5,5	11,1
Освіта	Відомо	46,6	59,8	59,7	61,2	59,8	55,2
	Не відомо	32,1	32,2	31,3	31,3	33,2	35,3
	Важко відповісти	21,3	8,0	9,0	7,4	7,1	9,5
Земельні питання	Відомо	62,7	59,3	58,6	57,5	79,3	37,9
	Не відомо	22,1	31,5	30,7	33,9	14,1	51,4
	Важко відповісти	15,2	9,2	10,7	8,5	6,5	10,7
Відносини громадян з житлово-комунальними службами	Відомо	34,4	57,8	58,1	58,3	62,0	32,2
	Не відомо	36,6	33,2	32,5	33,4	27,7	53,0
	Важко відповісти	29,0	9,0	9,4	8,3	10,3	14,8
Відносини громадян з органами влади	Відомо	39,2	54,1	53,7	54,2	63,0	35,8
	Не відомо	32,3	33,4	31,2	34,3	28,3	48,8
	Важко відповісти	28,5	12,5	15,1	11,5	8,7	15,4
Відносини громадян з представниками міліції (за винятком ДАІ)	Відомо	36,8	49,9	50,1	49,3	61,1	41,6
	Не відомо	35,0	39,8	37,2	42,3	29,2	44,3
	Важко відповісти	28,2	10,2	12,7	8,4	9,7	14,1
Судова система	Відомо	-	49,6	49,6	48,3	65,2	39,4
	Не відомо	-	37,6	35,5	39,7	26,1	45,4
	Важко відповісти	-	12,8	14,9	12,0	8,7	15,2
Співпраця державних органів або установ з представниками приватного бізнесу	Відомо	28,6	43,9	42,7	44,4	56,0	27,0
	Не відомо	36,1	42,1	42,5	42,9	31,0	55,8
	Важко відповісти	35,2	14,0	14,9	12,7	13,0	17,3
Отримання українського громадянства	Відомо	15,2	4,4	4,7	3,5	10,9	9,7
	Не відомо	53,6	80,2	77,5	82,3	80,4	72,9
	Важко відповісти	31,2	15,4	17,8	14,2	8,7	17,5

З якими порушеннями земельного законодавства в Криму Ви стикалися особисто, а які – найбільше Вас турбують?*
% опитаних

		КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
			Українці	Росіяни	Кримські татари
Самовільні захоплення земельних ділянок	Стикалися особисто	47,8	45,6	53,4	27,9
	Найбільше турбують	65,6	68,5	66,4	48,6
Корупція при виділенні земельних ділянок	Стикалися особисто	29,7	29,5	26,1	54,9
	Найбільше турбують	42,3	43,1	39,1	58,5
Неможливість для місцевих жителів отримати земельну ділянку під забудову житлового будинку, гаража від органів місцевого самоврядування	Стикалися особисто	28,8	24,8	28,8	42,6
	Найбільше турбують	45,2	42,7	44,6	51,6
Висока вартість послуг організацій при оформленні землі в приватну власність і геодезичних робіт	Стикалися особисто	25,7	25,8	22,5	46,7
	Найбільше турбують	37,6	37,8	34,2	56,5
Виділення земельної ділянки у приватну власність на землях прибережної смуги, що робить неможливим доступ до прибережної смуги жителів Криму	Стикалися особисто	22,0	23,9	21,3	16,8
	Найбільше турбують	46,4	49,9	45,3	38,2
Силові конфлікти на основі спірного володіння однією і тією ж ділянкою землі	Стикалися особисто	14,7	14,1	12,6	33,7
	Найбільше турбують	30,4	31,7	29,1	37,0
Виділення земельної ділянки під індивідуальну та комерційну забудову на території природно-заповідного фонду	Стикалися особисто	11,3	11,7	11,3	12,0
	Найбільше турбують	35,8	37,7	34,3	38,0
Інші	Стикалися особисто	3,1	2,5	3,6	2,1
	Найбільше турбують	1,2	2,3	0,5	1,0
Важко відповісти	Стикалися особисто	13,9	17,0	12,3	12,5
	Найбільше турбують	10,1	13,9	8,3	9,2

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Наскільки Ви задоволені якістю свого життя в наведених сферах?*										
середній бал										
	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
Відносини в сім'ї	3,9	3,9	3,9	4,1	3,9	3,9	3,9	3,9	3,8	3,9
Вірогідність отримання допомоги від близьких людей у важкій ситуації	3,8	3,8	3,8	4,1	3,9	3,8	3,9	3,8	3,8	3,4
Доступність необхідної інформації	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8	3,7	3,9	3,7	3,7	3,4
Рівень і доступність послуг зв'язку	3,7	3,7	3,8	3,7	3,8	3,7	3,8	3,7	3,7	3,5
Рівень освіти	3,4	3,3	3,4	3,3	3,4	3,5	3,6	3,5	3,0	3,4
Здоров'я	3,4	3,4	3,4	3,4	3,8	3,6	3,4	3,3	2,9	3,1
Житлові умови	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,2	3,4	3,4	3,4	3,2
Культурне життя	3,3	3,3	3,3	3,2	3,3	3,2	3,4	3,2	3,2	2,8
Робота	3,0	3,1	3,0	3,0	2,9	3,0	3,2	3,1	3,0	2,8
Задоволеність життям у цілому	3,0	3,1	3,1	2,7	3,1	3,0	3,1	3,1	3,0	2,8
Рівень і доступність інших послуг	2,9	2,9	2,9	2,8	2,9	2,8	3,0	2,9	2,8	2,9
Рівень і доступність освіти в країні	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	2,8	2,7
Відносини в суспільстві	2,9	2,9	2,9	2,7	3,0	2,9	2,9	2,9	2,8	2,7
Матеріальний рівень життя в цілому	2,8	2,8	2,7	3,0	2,8	2,7	2,9	2,8	2,6	2,5
Державна система в цілому	2,8	2,8	2,9	2,5	2,8	2,7	2,8	2,9	2,8	2,2
Рівень безпеки	2,7	2,8	2,7	2,7	2,7	2,7	2,7	2,8	2,8	2,6
Рівень і доступність медичних послуг	2,7	2,7	2,6	2,8	2,9	2,7	2,7	2,6	2,4	2,4
Якість товарів	2,6	2,6	2,6	2,3	2,7	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5
Відносини між владою і громадянами	2,6	2,6	2,6	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,6	2,0
Рівень доходу	2,5	2,6	2,5	2,4	2,4	2,6	2,6	2,5	2,4	2,2
Рівень житлово-комунальних послуг	2,4	2,4	2,5	2,5	2,6	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2
Пенсійна система	2,3	2,3	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,3	1,8
Стан і безпека навколишнього середовища	2,2	2,1	2,2	1,9	2,2	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2
Вірогідність отримання допомоги від суспільства у важкій ситуації	2,2	2,3	2,2	2,2	2,2	2,1	2,2	2,2	2,3	1,9
Податкова система	2,2	2,2	2,2	1,7	2,1	2,1	2,1	2,3	2,2	1,9
Вірогідність отримання допомоги від держави у важкій ситуації	2,0	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,1	2,1	1,8

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає "зовсім не задоволений", а "5" – "цілком задоволений".

Чи відчуваєте Ви себе захищеним від...?							
% опитаних							
		КРИМ	РЕГІОНИ (АР Крим)				УКРАЇНА
			Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	
Спроб відчуження власності (бізнес, земля, житло і т.ін.)	Так	12,9	14,1	13,9	14,5	7,1	14,8
	Ні	73,3	71,2	73,3	67,1	85,5	68,5
	Важко відповісти	13,8	14,7	12,8	18,4	7,4	16,7
Воєнної агресії	Так	12,6	10,4	12,4	18,4	10,5	18,5
	Ні	73,4	74,0	74,8	63,7	82,6	62,4
	Важко відповісти	14,0	15,6	12,8	17,9	6,8	19,2
Терористичних актів	Так	11,0	9,4	12,1	18,3	4,5	14,3
	Ні	79,6	81,9	79,3	67,0	89,8	70,2
	Важко відповісти	9,4	8,7	8,5	14,7	5,7	15,4
Крупних стихійних лих	Так	10,8	9,9	9,7	19,8	3,1	11,8
	Ні	78,5	78,2	78,2	68,7	91,2	79,6
	Важко відповісти	10,8	11,9	12,1	11,5	5,7	8,5
Техногенних катастроф	Так	9,9	7,6	10,1	15,9	7,7	8,4
	Ні	78,7	79,1	78,9	69,9	88,3	80,8
	Важко відповісти	11,3	13,3	11,0	14,3	4,0	10,8
Зіткнень на міжнаціональному або міжрелігійному ґрунті	Так	6,5	5,7	4,9	12,0	3,4	23,3
	Ні	76,0	75,5	79,8	63,0	88,6	54,7
	Важко відповісти	17,4	18,8	15,3	25,1	8,0	22,0
Епідемічних захворювань (туберкульоз, ВІЛ/СНІД і т.ін.)	Так	4,9	5,7	4,7	6,7	1,4	11,3
	Ні	82,6	79,7	83,6	77,9	93,7	78,3
	Важко відповісти	12,5	14,6	11,7	15,4	4,8	10,3

Яким є в цілому матеріальне становище Вашої родини?
% опитаних

	КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим, 2011р.)			ВІК (АР Крим, 2011р.)					ОСВІТА (АР Крим, 2011р.)			СТАТЬ (АР Крим, 2011р.)		УКРАЇНА	
	2008р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Чоловіки	Жінки	2008р.	2011р.
Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	25,8	21,0	23,0	20,5	17,4	11,2	14,4	15,5	23,1	37,5	42,5	20,9	10,4	16,0	25,2	12,6	20,7
Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	36,4	43,5	47,3	42,5	38,0	46,0	45,3	42,8	43,5	40,7	45,4	45,6	38,5	43,9	43,3	33,2	39,6
У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку вже викликає труднощі	30,6	28,4	23,4	30,3	29,9	33,9	30,6	33,6	28,0	18,1	8,2	27,0	41,2	32,2	25,1	41,4	33,6
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	4,7	5,1	3,1	5,4	9,8	5,7	7,6	6,0	4,6	2,4	2,1	4,1	8,6	5,7	4,6	10,6	3,4
Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	0,6	0,5	0,2	0,3	3,3	1,1	0,6	0,9	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,4	0,5	0,9	0,2
Важко відповісти / не відповіли	1,9	1,4	3,0	1,0	1,6	2,1	1,5	1,2	0,8	1,2	1,8	1,7	0,8	1,7	1,2	1,3	2,4

Якщо Ви втратите джерело доходу, на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?
% опитаних

	КРИМ	ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
На кілька років	0,4	0,4	0,3	0,3	0,8	0,2	0,3
На рік або більше	0,2	0,0	0,6	0,3	0,0	0,2	0,9
На півроку - рік	1,8	0,6	0,6	2,9	3,0	2,0	4,4
Менше ніж на півроку	7,0	6,6	8,8	8,9	6,5	5,1	12,8
На 1 місяць	12,3	12,5	11,7	15,5	12,8	9,7	19,2
Не маю заощаджень	65,9	72,4	68,6	60,3	61,0	65,3	48,0
Важко відповісти	12,5	7,4	9,4	11,8	15,8	17,4	14,3

Який дохід на одного члена родини в Україні можна назвати середнім?
середня сума, грн.

Крим	3 736
Україна	3 046

Скільки грошей необхідно сьогодні родині з розрахунку на одну особу щомісячно, щоб жити нормально?
середня сума, грн.

Крим	3 769
Україна	3 306

Якою на сьогодні повинна бути мінімальна зарплата в Україні?
середня сума, грн.

Крим	3 918
Україна	2 905

З чого в середньому складається середньомісячний дохід Вашої родини?
 середні відсотки

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)				
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Зарплата за основним місцем роботи членів родини	58,9	56,2	61,3	58,7	75,9	75,6	76,0	64,2	15,8
Пенсія та інші соціальні виплати	25,7	28,7	25,0	14,3	7,0	7,0	6,9	21,3	72,4
Зарплата на додатковому місці роботи членів родини	4,0	4,1	3,7	5,3	4,5	4,9	4,5	3,6	2,7
Постійний власний бізнес	3,3	2,3	2,6	9,9	4,2	3,1	4,6	3,6	1,3
Сезонна робота на когось	2,1	2,1	2,0	2,4	2,1	2,6	1,6	1,9	2,2
Допомога з боку рідних і близьких	2,1	2,7	1,8	2,5	3,2	2,1	2,1	1,2	1,7
Власна земельна ділянка	1,8	2,1	1,4	3,9	1,9	1,7	1,9	2,3	1,4
Сезонна робота на себе, свій сезонний бізнес	1,6	1,4	1,5	2,9	0,8	1,8	2,0	1,4	1,9
Державні субсидії	0,3	0,3	0,3	0,1	0,3	0,6	0,1	0,2	0,3
Дивіденди від цінних паперів, доходи по депозиту і від інших фінансових операцій	0,2	0,1	0,3	0,0	0,1	0,2	0,2	0,0	0,5
Інше	0,1	0,0	0,2	0,0	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0
	МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (АР Крим)						УКРАЇНА		
	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	В цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі					
Зарплата за основним місцем роботи членів родини	40,4	59,7	72,6	54,7	53,8				
Пенсія та інші соціальні виплати	41,9	27,1	14,9	9,8	29,4				
Зарплата на додатковому місці роботи членів родини	4,7	4,2	2,6	6,9	3,7				
Постійний власний бізнес	2,0	1,9	2,4	19,9	2,0				
Сезонна робота на когось	3,4	1,9	1,2	3,2	2,3				
Допомога з боку рідних і близьких	4,0	2,1	0,8	0,4	3,6				
Власна земельна ділянка	2,0	1,7	1,8	2,6	3,2				
Сезонна робота на себе, свій сезонний бізнес	0,6	1,2	2,9	1,0	0,9				
Державні субсидії	0,2	0,2	0,5	0,4	0,5				
Дивіденди від цінних паперів, доходи по депозиту і від інших фінансових операцій	0,6	0,0	0,2	0,1	0,2				
Інше	0,3	0,0	0,0	1,1	0,4				

З яких галузей отримує доходи Ваша родина? Яким чином вони розподіляються у відсотковому відношенні?
 середній відсоток

	КРИМ	РЕГІОНИ				НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК				
		Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Доходи, що отримуються з бюджетних джерел (зарплати в бюджетних організаціях, пенсії та інші соціальні виплати)	40,4	39,9	40,1	47,0	33,7	45,1	39,4	26,2	25,9	27,6	25,2	35,5	77,2
Послуги (фінансові, транспортні, торгівля тощо), за винятком обслуговування відпочиваючих	25,8	22,6	29,2	28,9	24,9	22,2	28,0	20,9	33,8	32,0	34,3	25,8	8,2
Промисловість і енергетика	15,8	13,2	20,4	11,1	22,0	14,7	16,5	21,8	20,0	18,9	19,4	19,1	4,9
Сільське господарство	8,8	20,3	1,9	2,2	0,7	9,6	6,5	21,8	9,3	11,4	9,3	11,1	4,7
Туризм, обслуговування відпочиваючих	5,2	2,4	5,3	9,8	5,8	6,0	4,9	7,6	6,9	4,7	5,7	5,6	3,5
Доходи, що отримуються від ЧФ Росії (зарплати, виплачувані ЧФ РФ, доходи від обслуговування ЧФ РФ тощо)	2,9	0,8	1,7	0,2	12,3	1,9	3,8	0,6	2,9	4,3	4,2	2,5	1,2
Інше	1,0	0,8	1,5	0,9	0,8	0,5	1,1	1,1	1,3	1,1	1,8	0,5	0,4

Яким чином у відсотках у середньому розподіляються середньомісячні витрати Вашої родини?
середній відсоток

	КРИМ	ВІК (АР Крим)					МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (АР Крим)				УКРАЇНА
		18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і придбання необхідних недорогих речей	В цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Продукти	37,0	37,1	38,2	37,4	36,8	36,1	37,3	39,0	34,7	32,2	39,7
Квартира та комунальні послуги	30,7	30,0	29,6	30,3	30,4	32,4	32,2	30,7	31,1	24,0	25,9
Одяг і інші речі, необхідні для життя	10,2	11,3	11,5	10,7	9,9	8,1	8,9	9,7	11,5	12,3	10,6
Ліки та медобслуговування	5,9	3,7	4,0	4,1	6,1	10,3	8,0	5,7	4,7	4,8	8,8
Транспорт	4,2	5,1	4,6	4,2	4,3	2,9	3,7	4,2	3,9	5,8	4,0
Освіта	3,2	3,5	3,2	4,6	3,4	1,9	2,4	2,9	4,6	3,3	2,3
Побутова техніка та інші предмети тривалого вжитку	3,0	3,1	3,2	3,4	3,1	2,5	2,1	2,6	3,5	6,8	2,8
Розваги, задоволення, відпочинок	3,0	3,5	3,8	2,8	2,8	2,1	2,8	2,6	3,2	4,6	2,1
Матеріальна допомога іншим людям (у т.ч. рідним і близьким)	1,7	1,5	1,2	1,6	2,2	2,0	1,7	1,6	1,7	3,1	1,8
Заощадження, накопичення	1,0	0,8	0,7	0,9	0,9	1,5	0,6	0,9	1,1	2,8	1,8
Інше	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,0	0,4	0,3

Чи маєте Ви зараз роботу?

	% осіб працездатного віку		% осіб пенсійного віку		% усіх опитаних	
	Крим	Україна	Крим	Україна	Крим	Україна
Так	68,9	64,2	13,3	12,6	52,9	48,4
Ні	30,8	35,5	86,3	87,2	46,9	51,3
Не відповіли	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2

Вид зайнятості респондентів*,
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	
Працюю на постійному місці роботи	38,5	34,4	43,1	29,5	34,0
Пенсіонер	26,8	29,7	26,2	17,5	30,1
Не працюю, живу не за свій рахунок	7,9	8,2	7,4	7,6	5,8
Працюю від випадку до випадку	6,6	6,8	5,7	8,7	7,1
Веду домашнє господарство і не шукаю роботу	5,7	5,3	5,5	10,9	5,7
Студент/учень	5,4	8,8	3,1	11,4	5,0
Працюю на постійному місці роботи і займаюся підробітками	4,4	3,9	4,2	7,1	6,4
Підприємець, власник бізнесу	3,8	2,0	3,1	13,0	3,8
Працюю на двох роботах позмінно	3,5	3,9	3,7	1,6	2,8
Інше	1,4	2,7	1,0	0,5	4,3

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи займаєтеся Ви якими-сь видами діяльності, пов'язаними з обслуговуванням відпочиваючих (курортників)?
% опитаних

	КРИМ	РЕГІОНИ (АР Крим)			
		Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Не займаюся	78,7	89,6	81,6	61,8	71,2
Займаюся цим лише в курортний сезон	17,4	8,4	15,7	32,0	21,7
Так, займаюся цим постійно (цілорічно)	3,6	1,9	2,7	5,7	6,0
Не відповіли	0,3	0,1	0,0	0,5	1,1

**Обслуговування відпочиваючих для Вас є...,
% тих, хто займається обслуговуванням
відпочиваючих постійно або в сезон**

Додатковою діяльністю до основного роду моєї діяльності	67,9
Основною діяльністю	27,9
Не відповіли	4,2

**Якими видами діяльності, пов'язаними
з обслуговуванням курортників, Ви займаєтесь?***
% тих, хто займається обслуговуванням
відпочиваючих постійно або в сезон

Здача житлового приміщення в оренду	44,2
Приватне таксі	15,4
Сфера обслуговування готельно-ресторанного бізнесу (офіціант, бармен і т.ін.)	14,5
Сфера роздрібного продажу на території міста	10,5
Торгівля на пляжі	8,7
Сфера обслуговування на пляжі	7,9
Проведення екскурсій	4,5
Працюю аніматором	2,5
Велотаксі, гужове візництво	0,3
Обмін валют	0,2
Інше	2,1
Не займаюся	0,3

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи боїтеся Ви втратити роботу?

% опитаних

	КРИМ	УКРАЇНА
Боюся	67,4	67,3
Не боюся, оскільки я легко знайду собі іншу роботу	12,8	14,5
Не боюся, тому що мені не подобається моя нинішня робота	11,8	9,7
Не боюся, тому що мене захистить профспілка	0,5	0,8
Важко відповісти	7,7	7,7

Чи маєте Ви у приватній власності земельну ділянку?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	
Не маю землі у приватній власності	49,8	55,2	51,2	21,7	47,9
Присадибна ділянка	31,8	26,6	33,5	44,6	25,8
Дачна ділянка	6,9	6,1	7,1	7,1	9,7
Маю ділянку сільсько-господарського призначення	6,6	7,2	4,5	16,8	14,1
Ділянка під забудову житла	2,1	1,8	1,6	4,3	1,2
Ділянка під забудову гаража	1,6	1,8	1,6	0,0	0,6
Не відповіли	1,2	1,4	0,6	5,4	0,6

Яким чином Ви отримали цю ділянку?

% тих, хто має ділянку

	КРИМ	Залежно від виду ділянки (АР Крим)			УКРАЇНА
		Ділянка сільськогосподарського призначення	Присадибна ділянка	Дачна ділянка	
Купили	41,6	15,0	42,9	46,4	21,5
Отримали від держави	33,7	73,7	28,3	28,6	39,4
Отримали у спадок або подарунок	22,8	10,6	27,6	21,4	42,0
Інше	1,3	0,8	1,6	1,4	5,6
Не відповіли	1,9	2,3	0,9	2,9	2,4

Наскільки Ви задоволені своєю роботою?*
середній бал

КРИМ	ОСВІТА (АР Крим)			МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (АР Крим)				ВІК (АР Крим)					ТИП ПОСЕЛЕННЯ (АР Крим)		СТАТЬ (АР Крим)		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			УКРАЇНА
	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Місто	Село	Чоловіки	Жінки	Українці	Росіяни	Кримські татари	
5,07	5,31	5,50	6,07	5,10	5,02	6,39	6,53	5,69	5,64	5,74	5,91	4,92	5,86	5,35	5,69	5,72	5,81	5,62	5,90	5,95

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де "1" означає, що роботою зовсім не задоволений, а "10" – цілком задоволений.

Яку з наведених відповідей стосовно роботи Ви б обрали?
% опитаних

	КРИМ	ОСВІТА (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
Готовий на будь-яку роботу, аби мати гроші, чим більше, тим краще	48,7	27,9	51,6	53,2	58,6	57,9	61,0	47,1	25,2	42,7
Мати цікаву роботу, навіть за не дуже великі гроші	18,3	20,0	17,0	20,3	21,4	14,6	16,6	18,0	19,3	14,4
Мати помірну зарплату і спокійну, навіть нудну роботу	11,6	9,3	11,3	13,3	7,6	10,5	12,9	16,9	11,2	19,2
Не працювати взагалі (жити за чужий рахунок)	3,7	5,4	4,2	1,6	4,9	4,4	2,0	2,5	4,3	4,1
Важко відповісти	17,7	37,5	15,9	11,5	7,4	12,6	7,4	15,5	40,2	19,8

Які дії Ви схильні зробити в першу чергу в тому випадку, якщо Ваша зарплата не дозволяє задовольняти потреби Вашої родини?
% опитаних

	КРИМ	УКРАЇНА
Шукати додаткову роботу	34,8	31,1
Знизити потреби	16,6	17,0
Шукати іншу роботу	12,3	19,9
Заснувати власний бізнес	7,3	3,4
Вимагати у керівництва підвищення зарплати	4,8	6,1
Вимагати допомоги від держави	3,1	2,6
Емігрувати	2,0	2,7
Здобувати гроші, порушуючи закон	1,6	1,6
Удатися до політичних форм протесту	0,4	1,1
Важко відповісти	17,3	14,5

Яка пропозиція заробітної плати ("чистими") змусила б Вас змінити роботу, навіть якщо Ваша нинішня робота дуже подобається?
середня сума, грн.

КРИМ	ОСВІТА (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					СТАТЬ (АР Крим)		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ (АР Крим)				УКРАЇНА
	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки	Українці	Росіяни	Кримські татари	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування і на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку вже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
5 193	5 025	4 669	6 114	5 296	4 836	5 459	5 486	3 759	5 563	4 786	4 811	5 055	5 608	5 290	4 514	4 662	10 457	5 654

Якби Ви не мали роботи, або Вас не влаштувала зарплата, і Вам запропонували б роботу і зарплату, які Вас влаштували б, але для цього Вам довелося б перенавчатися на зовсім іншу спеціальність, погодилися б Ви на таку зміну?
% тих, хто за віком і станом здоров'я може працювати

	КРИМ	ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
Точно погодився б	27,6	35,4	25,7	24,0	20,0	29,2	34,3
Можливо погодився б	37,8	38,5	45,0	41,0	33,2	13,3	39,4
Точно не погодився б	14,3	9,6	10,9	14,3	23,6	23,0	16,1
Важко відповісти	20,4	16,5	18,4	20,7	23,2	34,5	10,2

Якби Ви не мали роботи, або Вас не влаштувала зарплата, а в іншому регіоні Вам запропонували б роботу і зарплату, які Вас влаштували б, погодилися б Ви на переїзд, за умови вирішення проблеми з житлом?
% тих, хто за віком і станом здоров'я може працювати

КРИМ	КРИМ	ВІК (АР Крим)					УКРАЇНА
		18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	
Точно погодився б	15,1	24,7	9,5	10,4	9,4	19,8	23,6
Можливо погодився б	28,2	32,1	37,2	26,4	19,7	9,4	31,8
Точно не погодився б	33,5	24,9	31,7	40,5	45,1	28,3	31,4
Важко відповісти	23,1	18,3	21,6	22,7	25,8	42,5	13,1

Чи хотіли б Ви поїхати працювати за кордон? % опитаних															
	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ВІК (АР Крим)					ОСВІТА (АР Крим)			СТАТЬ (АР Крим)		УКРАЇНА
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Чоловіки	Жінки	
Так, навіть якщо це буде нелегальна робота	10,7	9,4	9,8	22,4	21,2	8,8	13,2	7,4	3,0	3,9	12,5	10,6	12,9	9,0	9,3
Так, але якщо це буде легальна робота	26,5	24,1	29,1	22,4	42,2	38,1	29,6	15,8	9,3	12,9	27,2	32,2	29,9	23,7	23,2
Ні	51,8	51,8	51,7	49,2	26,5	44,6	46,3	64,9	75,2	71,8	48,8	48,0	46,8	55,9	58,5
Важко відповісти	10,9	14,7	9,4	6,0	10,2	8,5	10,9	12,0	12,4	11,4	11,5	9,2	10,3	11,4	9,2

Хто несе найбільшу відповідальність за економічні та політичні проблеми в Криму? % опитаних					
	КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
	2008р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари
Президент України	38,7	31,0	31,5	30,1	40,0
Верховна Рада АР Крим	19,2	23,1	21,7	24,3	20,0
Рада міністрів АР Крим	4,8	13,4	12,5	13,3	16,2
Кабінет Міністрів України	7,3	13,1	12,5	13,7	10,3
Верховна Рада України	13,6	10,0	11,4	9,4	10,8
Інше	4,2	3,2	4,5	2,7	1,1
Важко відповісти	12,2	6,3	5,9	6,5	1,6

У чиїх інтересах проводиться політика центральної української влади в Криму? % опитаних					
	КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
	2009р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари
Всього населення Криму	4,2	34,4	39,3	35,3	17,4
Олігархічних кланів	38,8	28,4	25,4	27,9	45,7
Українського бізнесу	7,9	11,4	9,0	11,5	16,8
України в цілому	18,0	2,5	3,3	2,1	3,3
Інших національних груп	2,3	1,4	0,8	1,6	1,6
Українців	4,2	1,3	1,6	1,2	0,5
Росіян	0,4	1,0	1,2	1,0	0,5
Російського бізнесу	0,4	1,0	0,8	0,4	6,5
Бізнесу інших країн	4,7	1,0	0,4	1,1	0,0
Кримських татар	0,6	0,5	0,2	0,6	0,0
Інше	4,2	4,9	6,6	4,0	1,6
Важко відповісти	14,5	12,4	11,5	13,3	6,0

У чиїх інтересах проводиться політика місцевої влади в Криму? % опитаних					
	КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
	2009р.	2011р.	Українці	Росіяни	Кримські татари
Всього населення Криму	8,7	37,6	42,4	38,6	22,2
Олігархічних кланів	46,5	29,8	24,6	29,6	49,7
Українського бізнесу	9,4	8,2	7,5	8,2	10,8
України в цілому	5,6	2,0	3,1	1,7	0,5
Російського бізнесу	0,9	1,7	1,2	1,5	4,9
Інших національних груп	3,4	1,3	1,0	1,6	0,5
Українців	1,7	1,2	1,6	1,3	0,0
Росіян	0,3	0,9	0,4	0,7	3,8
Бізнесу інших країн	3,6	0,8	0,4	1,0	0,0
Кримських татар	0,6	0,5	0,2	0,5	0,0
Інше	3,9	4,4	5,9	3,8	1,1
Важко відповісти	15,5	11,6	11,8	11,5	6,5

Наскільки Меджліс захищає інтереси кримськотатарського народу?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
		Українці	Росіяни	Кримські татари
Повною мірою	42,4	47,4	43,6	25,0
Деякою мірою	20,1	14,7	20,6	39,7
Майже не захищає	4,6	3,9	3,7	11,4
Зовсім не захищає	3,4	3,5	3,0	7,1
Важко відповісти / не відповіли	29,6	30,5	29,1	16,8

Чи підтримуєте Ви діяльність наведених органів влади і державних інститутів?
% опитаних

		КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			УКРАЇНА
			Українці	Росіяни	Кримські татари	
Президент України	Підтримую	24,0	24,1	25,6	9,2	15,2
	Підтримую окремі дії	29,3	29,0	32,5	10,9	36,5
	Не підтримую	30,7	26,4	27,3	67,4	43,3
	Важко відповісти	16,1	20,5	14,6	12,5	5,0
Прем'єр-міністр України	Підтримую	21,3	19,8	23,6	8,2	9,0
	Підтримую окремі дії	27,9	32,5	27,6	13,1	30,6
	Не підтримую	33,2	26,2	31,7	64,5	54,3
	Важко відповісти	17,6	21,5	17,1	14,2	6,1
Верховна Рада України	Підтримую	16,1	13,5	17,2	7,0	6,0
	Підтримую окремі дії	31,5	33,9	32,8	21,6	29,5
	Не підтримую	39,2	31,9	38,9	62,7	58,0
	Важко відповісти	13,2	20,7	11,1	8,6	6,4
Уряд України	Підтримую	15,7	14,5	16,2	8,2	7,1
	Підтримую окремі дії	29,1	31,5	30,4	15,3	34,6
	Не підтримую	39,1	32,5	39,0	63,9	50,9
	Важко відповісти	16,1	21,5	14,4	12,6	7,3
Голова Верховної Ради України	Підтримую	14,7	13,3	15,4	7,7	6,7
	Підтримую окремі дії	29,1	34,2	28,7	15,8	30,2
	Не підтримую	38,1	30,9	38,2	62,8	54,3
	Важко відповісти	18,0	21,5	17,6	13,7	8,8
Голова Верховної Ради АР Крим	Підтримую	13,2	13,3	13,9	5,4	
	Підтримую окремі дії	32,4	32,5	31,3	34,8	
	Не підтримую	35,2	29,2	37,2	42,4	
	Важко відповісти	19,1	25,0	17,6	17,4	
Верховна Рада АР Крим	Підтримую	13,2	12,7	14,1	7,1	
	Підтримую окремі дії	31,5	31,7	32,0	26,8	
	Не підтримую	35,1	30,9	35,5	47,0	
	Важко відповісти	20,3	24,7	18,5	19,1	
Голова Ради міністрів АР Крим	Підтримую	13,1	12,7	13,9	6,0	
	Підтримую окремі дії	31,6	33,1	30,2	32,1	
	Не підтримую	36,9	32,1	38,6	41,8	
	Важко відповісти	18,4	22,1	17,3	20,1	
Рада міністрів АР Крим	Підтримую	12,8	13,9	12,6	8,7	
	Підтримую окремі дії	32,3	30,5	33,0	31,1	
	Не підтримую	35,8	31,3	37,3	41,5	
	Важко відповісти	19,1	24,4	17,1	18,6	
Представник Президента України в АР Крим	Підтримую	11,8	10,2	12,5	6,0	
	Підтримую окремі дії	28,9	34,8	27,8	17,4	
	Не підтримую	35,7	28,1	35,4	59,8	
	Важко відповісти	23,7	27,0	24,3	16,8	
Представництво Президента України в АР Крим	Підтримую	10,9	10,9	10,6	7,1	
	Підтримую окремі дії	29,5	31,8	30,6	16,3	
	Не підтримую	37,0	32,8	35,5	59,8	
	Важко відповісти	22,5	24,4	23,3	16,8	

Якому з наведених варіантів майбутнього Криму Ви надасте перевагу? Чи хотіли б Ви, щоб Крим...?
% опитаних

	КРИМ		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим, 2011р.)						ВІК (АР Крим, 2011р.)										ОСВІТА (АР Крим, 2011р.)						УКРАЇНА
	2009р.	2011р.	Українці		Росіяни		Кримські татари		18-29 років		30-39 років		40-49 років		50-59 років		60 років і старші		Неповна середня		Середня або середня спеціальна		Вища або незакінчена вища		2011р.
			2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.	2009р.	2011р.			
Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями	13,8	44,7	19,1	50,9	11,0	46,6	10,3	27,7	14,0	45,9	13,8	50,1	17,4	46,7	12,7	48,2	11,5	35,7	10,3	39,1	14,4	44,1	13,8	48,7	13,8
Вийшов зі складу України й приєднався до Росії	32,3	24,4	29,0	20,7	36,7	27,5	10,8	3,8	32,6	17,0	31,6	20,5	27,1	25,2	31,9	20,7	37,2	36,3	37,1	31,9	31,7	24,7	32,4	19,9	1,6
Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України з існуючими правами та повноваженнями	7,4	7,1	11,7	9,4	5,2	7,2	8,6	1,6	5,6	7,9	8,3	4,1	8,3	7,2	6,8	7,4	8,1	8,4	3,6	5,4	6,8	6,4	10,1	9,2	48,8
Вийшов зі складу України й став незалежною державою	6,0	6,0	5,8	3,7	5,2	7,2	11,4	3,3	6,1	10,8	5,7	5,3	6,4	5,4	5,6	4,6	6,0	3,1	5,8	3,9	7,6	5,6	3,2	7,9	1,1
Став кримсько-татарською національною автономією у складі України	1,1	3,5	0,2	1,0	0,1	0,4	10,3	33,2	0,8	4,7	0,9	3,8	0,8	2,9	1,4	3,5	1,3	2,4	0,9	3,2	1,1	3,8	1,0	3,1	1,8
Вийшов зі складу України й приєднався до Туреччини	1,1	2,4	0,4	0,4	0,9	0,7	4,3	20,7	2,1	2,1	0,6	4,4	0,8	1,4	0,6	3,3	1,1	1,4	0,9	1,8	1,0	3,0	1,6	1,6	0,4
Став російською національною автономією у складі України	19,5	2,3	19,7	2,5	22,4	2,5	7,6	0,0	16,9	2,3	20,4	2,6	23,5	1,4	22,0	2,2	16,9	2,7	21,9	1,4	18,9	2,5	19,7	2,2	1,4
Став однієї з областей України, як це було до 1991р.	2,2	1,1	3,8	2,0	2,1	0,6	0,5	0,5	3,1	1,3	1,7	1,8	1,4	0,6	1,7	0,3	2,8	1,4	0,9	1,1	2,3	1,4	2,4	0,7	17,3
Важко відповісти	16,6	8,5	10,3	9,4	16,4	7,3	36,2	9,2	18,8	8,0	17,0	7,4	14,3	9,2	17,3	9,8	15,1	8,6	18,6	12,2	16,2	8,5	15,8	6,7	13,8

Існують різні підходи до визначення пріоритетних сфер, що їх необхідно розвивати в Криму. Який з наведених підходів Ви вважаєте більш правильним?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК					РЕГІОНИ			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної (туристичної) сфери і пов'язаних з нею галузей (виробництво продуктів харчування, транспортну галузь, побутові, інформаційні послуги). Всі інші галузі, діяльність яких може перешкоджати її розвитку (завдавати збитку екології тощо), повинні перепрофілюватися або поступово зупинятися	65,8	63,1	67,0	67,9	70,1	63,8	69,3	65,4	61,1	63,5	72,8	57,9	71,5
У Криму необхідно розвивати всі існуючі галузі економіки, навіть якщо їх розвиток і діяльність завдаватиме збитку рекреаційній сфері	8,4	8,2	8,9	6,5	4,5	7,6	8,0	9,8	11,8	9,3	5,6	12,4	5,1
Обидва підходи є неправильними	12,7	11,5	12,6	16,3	13,4	18,2	12,0	10,1	10,4	14,6	8,5	14,3	11,7
Важко відповісти	13,1	17,2	11,5	9,3	12,0	10,4	10,7	14,7	16,7	12,6	13,1	15,4	11,7

Які з наведених чинників найбільше заважають успішному економічному розвитку Криму?
% опитаних

	НАЙВАЖЛИВИШИЙ								ДРУГИЙ ЗАВАЖЛИВІСТЮ		ТРЕТІЙ ЗА ВАЖЛИВІСТЮ	
	КРИМ	УКРАЇНА	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (АР Крим)			ОСВІТА (АР Крим)			КРИМ	УКРАЇНА	КРИМ	УКРАЇНА
			Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища				
Високий рівень корупції	35,3	30,7	36,4	32,9	49,7	40,6	36,9	29,7	19,7	18,0	11,3	10,7
Відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку	17,3	17,6	13,3	20,6	6,0	10,7	16,2	23,0	6,6	9,4	5,0	10,0
Неврегульованість і низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань	10,3	5,8	7,2	11,3	13,7	8,9	11,3	9,0	16,0	9,4	8,9	9,4
Низька кваліфікація працівників апарату державного управління	6,2	6,7	5,7	6,9	1,6	5,0	6,4	6,3	10,9	9,5	7,7	9,0
Обмеженість фінансового потенціалу	5,8	9,2	4,5	6,0	10,4	6,0	5,2	6,8	3,9	9,7	9,4	9,1
Високий рівень соціальних і міжнаціональних суперечностей, який підвищує інвестиційні ризики та перешкоджає інвестиціям	3,8	2,1	4,5	3,3	4,4	5,0	3,7	3,2	5,4	3,9	14,3	5,6
Високий рівень криміналізації економічної діяльності	3,7	6,3	3,9	3,4	5,5	3,9	3,8	3,6	11,0	13,3	6,0	8,2
Обмеженість людського потенціалу (недостатній рівень освіти, економічної активності населення)	3,6	2,4	6,3	2,6	2,7	3,6	3,5	3,8	0,9	2,8	5,1	6,5
Обмеженість природних ресурсів	3,3	2,4	3,1	3,2	2,2	3,2	2,9	4,0	7,0	3,6	9,3	4,0
Низький рівень ділової етики сфери бізнесу	2,8	2,1	3,1	2,8	2,2	2,5	2,2	4,1	5,6	4,0	7,7	6,6
Інший	0,8	0,6	0,4	1,2	0,0	0,7	0,7	1,3	2,6	0,5	2,8	0,7
Важко відповісти / не відповіли	7,1	14,1	11,6	5,8	1,6	9,9	7,2	5,2	10,4	15,8	12,5	20,1

Які галузі повинні бути основними для економіки Криму?
% опитаних

	НАЙВАЖЛИВІША															ДРУГА ЗАВАЖЛИВІСТЬ	ТРЕТЯ ЗА ВАЖЛИВІСТЬ	
	КРИМ	РЕГІОНИ				ВІК					НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА				
		Сільсько- господарські	Промислові	Курортні	Севастополь	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	КРИМ	КРИМ
Туризм і рекреаційний комплекс	41,2	32,0	37,3	58,7	45,2	50,9	42,5	39,3	39,8	33,5	31,1	45,8	40,4	30,5	41,6	45,6	16,9	13,1
Сільське господарство	27,2	38,7	22,2	17,2	19,9	21,7	24,9	24,9	27,1	35,2	30,7	24,0	34,4	39,4	28,2	18,7	30,6	12,6
Виробництво промислових споживчих товарів	13,1	13,5	15,7	6,7	16,5	9,6	13,2	14,0	15,4	13,8	16,2	12,1	13,7	9,7	12,6	15,9	16,5	13,4
Риболовецький комплекс і рибне господарство	5,9	3,9	10,6	6,0	4,3	5,1	4,4	7,2	6,0	6,7	6,7	6,0	3,3	6,8	5,5	6,3	11,8	11,5
Альтернативна енергетика (сонячна, вітрова тощо)	4,5	3,2	3,4	5,3	8,0	5,7	7,0	4,9	2,7	2,6	3,3	5,0	5,5	3,9	4,1	5,8	6,0	14,6
Транспортний комплекс із забезпечення міжнародних перевезень, в т.ч. транзитних	2,1	2,0	2,0	2,5	2,0	1,5	1,5	3,2	2,7	2,0	2,2	2,1	2,2	2,2	2,4	1,4	6,6	13,3
Добувна (нафта, газ та ін.) і хімічна галузі	1,7	1,3	3,1	1,6	0,9	1,5	1,5	2,3	1,4	1,6	1,8	1,7	0,0	1,4	1,7	1,8	3,3	9,0
Машинобудування	0,8	0,5	1,3	0,2	1,4	0,2	1,2	1,1	0,8	0,8	0,8	0,8	0,5	1,4	0,8	0,4	3,6	5,2
Інша	0,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,4	0,2	0,0	0,0	0,7	0,1	0,0	0,2	0,7
Важко відповісти	3,4	4,6	4,4	1,8	1,8	3,8	3,8	3,1	3,8	3,4	7,0	2,5	0,0	4,0	3,0	4,1	4,5	6,6

Чи повинна держава йти на закриття в Криму підприємств, які є екологічно шкідливими, якщо це буде пов'язано із загрозою зростання безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			РЕГІОНИ			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Так	29,9	26,8	30,4	38,0	33,6	27,9	32,6	31,7	21,2	27,6	40,2
Ні	9,5	7,6	10,8	6,0	10,4	8,9	10,1	8,4	11,7	8,7	10,0
Лише за умови, що такі втрати будуть помірними і тимчасовими	36,0	34,8	37,1	33,2	26,4	38,0	36,6	33,2	38,5	37,5	37,0
Важко відповісти	24,6	30,8	21,7	22,8	29,6	25,2	20,7	26,7	28,6	26,2	12,8

Як Ви ставитеся до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря?
% опитаних

	КРИМ	РЕГІОНИ			
		Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Негативно	18,9	18,0	14,2	22,3	22,4
Скоріше негативно	16,5	15,5	10,8	19,8	22,4
Скоріше позитивно	13,9	13,2	18,0	14,0	9,9
Позитивно	23,2	22,9	22,1	22,3	25,9
Важко відповісти	27,5	30,4	34,9	21,6	19,4

З яким із суджень щодо вирішення земельного питання в Криму Ви згодні більшою мірою?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК					РЕГІОНИ			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Сільсько-господарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Той земельний фонд, який в цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави	68,9	75,2	74,1	24,5	66,7	66,9	71,0	66,8	72,8	63,0	72,7	71,8	73,5
Уся земля, за невеликими винятками, повинна бути не лише об'єктом приватної власності, але й об'єктом вільної купівлі-продажу	13,5	10,4	11,1	36,4	14,9	14,7	15,5	14,7	9,1	15,9	16,7	8,3	10,5
Важко відповісти	17,6	14,4	14,8	39,1	18,4	18,4	13,5	18,5	18,1	21,1	10,6	19,9	16,0

Які країни можуть бути пріоритетними партнерами в економічному розвитку Криму?
% опитаних

	НАЙВАЖЛИВІША									ДРУГА ЗА ВАЖЛИВІСТЮ	ТРЕТЯ ЗА ВАЖЛИВІСТЮ
	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ВІК					КРИМ	КРИМ
		Українці	Росіяни	Кримські татари	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші		
Росія	66,7	68,4	72,7	18,6	48,7	62,4	73,9	70,0	79,6	13,7	5,5
Інші країни - члени ЄС	16,6	17,2	15,6	27,9	30,5	20,0	10,9	12,8	7,7	8,4	11,1
Туреччина	5,0	1,0	1,2	44,3	4,9	7,1	4,0	5,2	4,3	6,1	6,7
Інші країни СНД	4,1	4,7	3,4	3,8	4,2	5,9	4,6	3,3	3,1	49,0	12,7
Сусідні країни Центральної і Східної Європи	2,4	1,2	3,2	1,1	6,4	1,2	1,4	1,4	0,8	12,8	27,4
США	0,8	0,6	0,8	1,6	1,3	0,6	0,9	0,5	0,6	1,5	5,6
Німеччина	0,3	0,2	0,4	0,0	0,2	0,0	0,6	0,3	0,2	1,3	3,1
Китай	0,3	0,2	0,3	0,0	0,6	0,0	0,3	0,3	0,0	0,4	3,0
Японія	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,2	0,8	2,7
Скандинавські країни	0,1	0,2	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,3	0,2	0,3	2,2
Канада	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,9
Інша	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7
Важко відповісти	3,6	6,1	2,3	2,2	3,2	2,5	3,4	5,9	3,3	5,6	17,4

22 грудня 2010р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. Чи чули Ви про цю подію? Якщо чули, то наскільки Ви ознайомлені з цим документом?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			ВІК				
		Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Добре ознайомлений	1,4	2,1	1,3	0,0	1,1	1,2	2,2	1,7	1,5	1,4	1,1	1,4
Ознайомлений з основними положеннями	1,8	1,6	1,7	2,2	1,8	1,4	2,7	0,8	0,9	2,6	3,0	1,8
Щось знаю про неї	6,5	7,0	6,6	1,6	3,2	7,3	6,5	7,0	6,7	8,0	7,9	3,7
Чув, але зі змістом не ознайомлений	26,9	26,2	29,2	22,4	22,9	25,4	32,1	19,7	32,8	29,9	32,7	23,2
Не чув про таку Стратегію	63,1	62,9	60,9	73,2	70,7	64,5	56,4	70,5	57,8	57,8	55,0	69,9
Не відповіли	0,3	0,2	0,3	0,6	0,3	0,2	0,1	0,3	0,3	0,3	0,3	0,0

Хто найбільше виграє від реалізації Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?*
% опитаних

				НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			РЕГІОНИ			
				Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
	КРИМ	% ознайомих**	% не ознайомих***										
Фінансово-промислові групи, що контролюють ті галузі кримської економіки, які у Стратегії визначені як пріоритетні	10,0	23,5	8,5	9,4	10,9	3,8	4,6	8,9	14,9	7,4	5,8	19,8	9,1
Кримська республіканська та районні влади	5,8	10,7	5,2	5,5	6,6	3,3	5,4	5,6	6,3	6,5	3,4	9,2	3,1
Українська центральна влада	5,7	6,1	5,7	4,9	6,5	2,7	6,1	5,2	6,7	6,2	4,0	8,7	3,1
Усе населення Криму	3,9	23,5	1,9	3,5	4,3	1,6	3,6	3,7	4,7	4,4	4,9	1,6	4,6
Кримінальні угруповання	3,7	6,1	3,5	3,1	4,3	3,3	1,4	4,1	3,9	1,0	0,2	15,2	0,3
Населення тих регіонів Криму, де зосереджена туристична галузь	3,3	17,9	1,8	2,7	3,8	1,6	1,1	3,5	4,0	2,5	6,5	1,8	2,8
Український (в т.ч. кримський) бізнес	2,9	14,8	1,6	3,5	2,5	2,7	2,9	3,0	2,9	3,2	2,2	2,5	3,7
Російський бізнес	1,8	4,6	1,5	1,4	1,9	3,8	2,5	1,5	2,2	1,4	1,8	1,8	3,1
Бізнес інших країн	0,8	3,6	0,5	0,6	0,9	0,5	0,7	0,9	0,7	1,1	0,4	0,7	0,6
Інші	1,8	0,0	2,0	1,8	0,4	8,7	2,1	2,0	1,1	1,9	1,8	1,6	1,7
Ніхто не виграє	4,7	5,6	4,6	4,5	3,7	3,3	3,2	5,1	4,5	4,2	3,8	8,0	2,6
Важко відповісти	67,3	4,6	74,1	68,1	67,2	75,5	73,9	67,7	63,1	70,1	70,6	54,9	72,4

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

** Ті, хто відповідаючи на питання "Наскільки Ви ознайомлені зі Стратегією економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?", обрали варіанти відповіді "добре ознайомлений", "ознайомлений з основними положеннями", "щось знаю про неї".

*** Ті, хто відповідаючи на питання "Наскільки Ви ознайомлені зі Стратегією економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?", обрали варіанти відповіді "чув, але зі змістом не ознайомлений", "не чув про таку Стратегію".

До ухвалення Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. існували цілий ряд державних програм соціально-економічного розвитку Автономії. Як би Ви могли охарактеризувати їх результати з погляду впливу на якість Вашого життя?
% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			РЕГІОНИ			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Сприяли значному покращенню якості життя	2,8	3,1	3,1	0,0	2,5	4,9	0,7	3,7
Сприяли деякому покращенню якості життя	5,1	3,9	6,0	3,2	4,8	8,5	2,1	5,1
Не вплинули на якість життя	7,8	6,8	6,9	15,1	7,0	4,9	13,1	6,8
Негативно вплинули на якість життя	5,0	4,5	4,9	5,4	4,4	4,0	5,1	7,1
Не чув про такі	17,5	16,4	19,4	6,5	16,5	13,3	25,1	16,0
Важко відповісти	61,8	65,3	59,7	69,8	64,8	64,4	53,9	61,3

Які з наведених ризиків для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму є найбільшими?*

% опитаних

	КРИМ	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			РЕГІОНИ			
		Українці	Росіяни	Кримські татари	Неповна середня	Середня або середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Сільськогосподарські	Промислові	Курортні	Севастополь
Корупція в органах влади та місцевого самоврядування	36,7	33,6	39,3	35,0	34,3	36,4	38,8	36,8	30,8	43,9	35,3
Брак фінансових ресурсів	31,1	31,1	32,4	21,2	21,4	29,9	38,6	28,3	28,8	29,0	43,3
Низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал	23,2	21,9	25,2	21,2	20,4	23,5	24,1	20,9	21,8	31,7	19,9
Відсутність політичної волі для їх реалізації	14,8	15,3	13,9	15,8	13,2	15,1	14,9	11,7	12,6	19,1	18,8
Відсутність широкої суспільної підтримки	14,5	11,9	15,6	14,7	11,8	15,0	14,9	13,2	17,5	14,5	13,6
Ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з нестабільністю українського законодавства	13,4	12,1	14,6	10,3	13,9	12,5	15,1	11,5	13,0	13,6	17,9
Конкуренція бізнес-груп, інтереси яких зачіпатимуться	12,8	10,0	14,8	7,1	10,4	13,1	13,5	10,5	11,5	12,4	20,2
Опір кримінальних структур	11,9	13,3	10,9	13,0	12,1	12,4	10,3	11,9	10,8	14,7	9,4
Недостатня координація зусиль центральної і кримської влади	9,8	10,8	9,4	12,5	8,6	9,9	10,3	7,5	10,6	13,6	9,7
Протидія з боку інших причорноморських держав, що є конкурентами Криму в найбільш важливих для Автономії галузях (зокрема, туристичною)	8,3	7,0	9,5	4,9	6,8	7,8	10,4	5,6	9,4	7,8	14,0
Міжнародна напруженість	6,9	6,3	7,0	5,4	7,1	7,5	5,8	7,4	6,1	5,1	9,4
Ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з перебуванням на території Криму ЧФ РФ	4,8	5,3	5,0	1,6	4,3	4,7	5,2	3,3	5,4	7,8	3,7
Інший	0,4	0,8	0,3	0,5	0,7	0,3	0,5	0,5	0,5	0,2	0,3
Важко відповісти	18,9	22,5	16,3	22,4	25,7	20,1	12,8	22,6	18,2	17,1	14,0

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

ПРОБЛЕМИ КРИМУ ТА СТРАТЕГІЯ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ

У межах виконання першого етапу проекту соціологічною службою Центру Разумкова було проведено загальнокримське експертне опитування, під час якого експертам пропонувалось оцінити актуальність проблем соціально-економічного розвитку Криму, діяльність органів влади різного рівня та органів місцевого самоврядування в різних сферах економічного та суспільного життя Автономії, вирізнити основні галузі перспективного розвитку Криму тощо¹. Нижче наводиться стислий опис результатів експертного опитування, кількісні дані узагальнені в таблицях.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМ

Найбільш важливими проблемами Криму експерти вважають, насамперед, **проблеми соціально-економічного характеру**:

- **занепад промисловості та сільського господарства, низькі заробітні плати та пенсії** (ці проблеми відзначили понад три чверті опитаних);
- **високі ціни на товари масового споживання, високий рівень безробіття, занепад курортної галузі, погана робота житлово-комунального господарства, низький рівень медичного обслуговування** (50-70%).

Другу позицію за важливістю після соціально-економічних проблем посіла проблема **корупції і зловживання владою в корисливих цілях** – її вважають найбільш актуальною 47% експертів.

Третю – **земельні проблеми**: боротьба за ділянки в курортній зоні, проблеми розпаювання (понад 40% експертів).

Четверту – **проблеми, пов'язані з діяльністю органів влади та самоврядування**: відсутність стратегії розвитку АРК та цілеспрямованих дій з її реалізації, незадовільну роботу правоохоронних органів, проблеми взаємин центральної і регіональної влад, байдужість влади до проблем простих громадян, неефективність діяльності кримської влади і самоврядування (понад третини опитаних).

Значно менш актуальними, на фоні наведених вище проблем, експерти визнали проблеми, пов'язані з міжнаціональними та міжконфесійними відносинами, питаннями гуманітарної політики, фактором базування в Севастополі флотів України та Росії – їх відзначили менше 13% опитаних.

Водночас, більшість (67%) експертів вважають, що в регіоні у відносинах між різними національними

групами існують “певні проблеми”, кожен п'ятий – визначив їх як “гострі”. Але при цьому відчутна більшість (71%) експертів заперечують можливість виникнення в Криму найближчим часом гострого міжнаціонального конфлікту; припускають таку можливість лише 7% опитаних.

ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДИ

Експерти скоріше негативно оцінюють результати діяльності влади Криму в більшості сфер. Так, у сферах економіки, соціальної політики, внутрішньої політики, освіти та культури частка негативних оцінок перевищує частку позитивних². Зокрема, стосовно економіки та соціальної політики негативні оцінки обрали 68-75% експертів.

Виняток становить лише сфера міжнаціональних відносин, де відносно більша частина експертів оцінила діяльність влади позитивно (50% проти 41%).

Політика центральної влади України стосовно Криму в усіх сферах оцінюється кримськими експертами критично. Середні оцінки в жодній із сфер не перевищують 2,5 бала за п'ятибальною шкалою. Найнижче оцінюється політика в аграрній, інвестиційній та фінансовій сферах, порівняно вище – гуманітарна політика (в т.ч. у сферах міжнаціональних і міжконфесійних відносин) та у сфері безпеки (в т.ч. військової і правоохоронної).

ЧИННИКИ, ЩО ПЕРЕШКОДЖАЮТЬ РОЗВИТКУ КРИМУ

Чинниками, що найбільшою мірою заважають успішному економічному розвитку Криму, експерти вважають насамперед:

- **відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку** (38%);
- **високий рівень корупції** (24%).

¹ Опитування проведене з 28 лютого по 15 березня 2011р. Опитані експерти (101 особа), які представляють основні цільові групи: представники органів державного управління та органів місцевого самоврядування Криму; малого, середнього та великого бізнесу; вищих навчальних закладів, державних і недержавних наукових і дослідницьких установ; політичних партій і громадських організацій.

² Негативно – сума відповідей “негативно” і “скоріше негативно”; позитивно – сума відповідей “позитивно” і “скоріше позитивно”.

Другу позицію за значимістю чинників посіли обмеженість фінансового потенціалу та високий рівень корупції.

Третю – так само обмеженість фінансового потенціалу, слідом у цьому переліку відзначено низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань і, майже на такому ж рівні, низьку кваліфікацію працівників апарату державного управління.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ, ЗАЙНЯТІСТЬ, ДОХОДИ, ДОБРОБУТ

Експертам пропонувалось оцінити поширеність у Криму певних явищ у сфері соціально-трудових відносин – як позитивних, так і негативних. Експерти визначили

як “дуже поширені” явища:

- безробіття серед сільського населення (69%);
- безробіття серед молоді (57%);

як поширені “певною мірою”:

- практику виплати заробітної плати “в конвертах” (52%);
- трудову міграцію за кордон (50%);
- практику укладання колективних трудових угод між найманими працівниками і працедавцями (41%);
- тривале безробіття (понад один року) – 36%;

як “окремі випадки” (або відсутність такого явища):

- практику громадських робіт (43%).

Обсяг тіньових доходів жителів Криму експерти оцінили по-різному. На думку відносної більшості (31%) опитаних, у “тіні” знаходиться понад 50% доходів кримчан. 29% – вважають, що 31-40%; 27% – що 41-50%. **Таким чином, 86% експертів погоджуються з тим, що тіньові доходи населення складають не менше 30% їх загальних доходів.**

Експертам пропонувалось визначити **розмір суми в розрахунку на одного члена сім'ї, необхідну для того, щоб жити у Криму “нормально”**. Середня сума, названа в експертних оцінках, склала **4 464 грн.**

Середній рівень мінімальної заробітної плати в Україні, на думку кримських експертів, має становити **4 727 грн.**

Відносно більша частина експертів (26%) вважають, що **відповідальність за матеріальний добробут громадян у Криму** має нести насамперед керівництво України. Друга за величиною частина (24%) упевнені, що про свій добробут мають дбати насамперед самі громадяни, третя (22%) – покладають першочергову відповідальність на керівництво Криму.

До тих, хто має нести відповідальність у другу чергу, відносна більшість (39%) експертів назвали керівництво України, 24% – керівництво Криму, 14% – власників і керівництво підприємств. В останню чергу, на думку відносно більших часток експертів, мають нести відповідальність власники та керівництво підприємств (22%), керівництво Криму (20%) та самі громадяни (13%).

Таким чином, оцінки експертів засвідчують досить високий рівень сподівань на центральну та регіональну влади в питаннях добробуту населення.

Водночас, експерти критично оцінили вплив попередніх програм соціально-економічного розвитку автономії на якість життя її населення. Понад половина опитаних вважають, що реалізація цих програм не вплинула на якість життя в Автономії, майже 15% оцінюють цей вплив як негативний. Лише 2% експертів вважають, що ці програми сприяли значному підвищенню якості життя, 9% – визнають наявність “певного позитивного впливу”.

Що стосується **суб'єктів, які впливають на соціально-економічну ситуацію у Криму**, то, на думку експертів:

- **сильний вплив** справляють Україна (89%) та Росія (68%);
- **помірний** – Туреччина (50%), ЄС (49%);
- **майже не впливають** – Румунія (52%), НАТО (49%), США і ООН (по 41%), ГУАМ (40%), Китай (39%).

При цьому **найбільш позитивний вплив здійснюють Росія (6,61 бала) та Україна (6,04), найбільш негативний – НАТО (2,35) і США (3,75).**

АЛЬТЕРНАТИВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРИМУ

Більшість (64%) експертів вважають, що в питанні розвитку Криму

- **необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної сфери і пов'язаних з нею галузей (зокрема, виробництві продуктів харчування, транспорту, інформаційних послуг), тоді як галузі, діяльність яких може зашкодити її розвитку, мають перепрофілюватися або поступово зупинитися.** Водночас, майже 18% упевнені, що слід розвивати всі наявні галузі економіки, навіть якщо це буде шкодити рекреаційній сфері; майже стільки ж (17%) – вважають неправильними обидва підходи.
- **Основними галузями економіки Криму має бути туризм і рекреаційна галузь (69%).** Значно менше експертів віддають перевагу сільському господарству (14%) та альтернативній енергетиці (12%).

Другою за значимістю галуззю понад половина (53%) експертів назвали сільське господарство; в цьому переліку другу позицію зі значним відривом посіли туризм і рекреаційний комплекс та альтернативна енергетика.

Стосовно третьої за значимістю галузі думки експертів розділилися: 24% назвали альтернативну енергетику; 22% – виробництво промислових споживчих товарів; 17% – сільське господарство; 16% – транспортний комплекс із забезпечення міжнародних перевезень (у т.ч. транзитних).

- **Проблему енергозабезпечення Криму слід вирішувати насамперед за рахунок розвитку альтернативних джерел енергії (45%).** Наступні місця в переліку – за енергозбереженням (22%) і збільшенням поставок енергії з південних областей України (18%). Другим за важливістю шляхом відносно більшість (36%) експертів також визнала розвиток альтернативних джерел, за яким у переліку – енергозбереження (31%).

Однак, відповіді експертів на інші питання **засвідчують певну суперечливість в їх підходах стосовно вибору пріоритетів та усвідомлення пов'язаних із цим обмежень і ризиків.**

Так, більшість (61%) експертів позитивно або скоріше позитивно ставляться до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря. Негативне ставлення засвідчили 30% опитаних.

Переважає більшість експертів згодні з твердженням, що неможливо повністю відмовитися від транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря.

Думку про те, що екологічні загрози від видобутку і транзиту енергоносіїв суттєво перебільшені, поділяють майже половина (49%) експертів, не поділяють – 18%. Майже так само розподілилися голоси тих, хто погоджується й не погоджується з тезою, що у випадку відмови від транзиту і видобутку енергоносіїв Україна втратить можливості енергозабезпечення з різних джерел (відповідно, 48% і 19%).

Більшість (53%) експертів не згодні з тим, що видобуток і транзит енергоносіїв будуть стимулювати розвиток туристичного та рекреаційного потенціалу Криму, відносна більшість (42%) – з тим, що видобуток і транзит енергоносіїв створюють загрозу екології Криму. Проте, високими є й частки згодних з цими твердженнями (відповідно, 27% і 32%).

На думку відносної більшості (48%) експертів, держава повинна йти на закриття екологічно шкідливих підприємств (якщо це буде пов'язано із загрозою збільшення безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету) лише за умов, що такі втрати будуть помірними і тимчасовими.

Третина експертів вважають, що на закриття таких підприємств треба йти безумовно, 9% – що на це не можна йти за жодних умов.

- **Весь земельний фонд, що перебуває наразі в державній власності, й надалі має залишатися в руках держави (57%);** водночас, 29% експертів погодилися з тезою, що вся земля, за дуже обмежених винятків, має не лише бути об'єктом приватної власності, але й об'єктом вільної купівлі-продажу.
- **Пріоритетним партнером в економічному розвитку Криму має бути Росія (69%),** друге місце в переліку посіли сусідні країни Центральної і Східної Європи (12%).

Другим за значенням пріоритетним партнером майже половина (47%) експертів визначили інші країни СНД, за якими розташувалися сусідні країни Центральної і Східної Європи (14%) та Росія (12%).

Третім – експерти вбачають сусідні країни Центральної і Східної Європи (18%) та країни СНД (без Росії) – 17%.

- **Провідну роль у реалізації стратегії економічного розвитку Криму має відігравати іноземний капітал (40%),** оскільки у країні необхідних фінансових ресурсів немає. Водночас, третина експертів вважають, що **цей капітал має відігравати другорядну роль,** оскільки іноземний інвестор зацікавлений лише в якнайшвидшому отриманні прибутків, а не в довгостроковому зміцненні потенціалу Криму; 28% експертів упевнені, що це питання має вирішуватися державою диференційовано, залежно від конкретної ситуації в окремих сферах економіки.
- **Для прискорення економічного розвитку Криму є виправданим запровадження податкових пільг (62%),** оскільки без цього неможливо забезпечити зацікавленість бізнесу в реалізації проектів розвитку, що ініціюються державою; водночас, 27% експертів вважають, що податкові пільги потрібні лише в окремих випадках у рамках спеціальних економічних зон; 5% – дотримуються думки, що пільги не є ефективними та лише породжують корупцію.

СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ АР КРИМ НА 2011-2020рр.: ПЕРСПЕКТИВИ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ

22 грудня 2010р. Верховна Рада Криму затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2010рр. **Більшість експертів засвідчили обізнаність із цим документом, проте її ступінь є різним.** Добре обізнані зі Стратегією лише 12% експертів, обізнані з її основними положеннями – майже 31%, дещо знають про неї – 18%. Майже третина – чули про Стратегію, однак, не знайомі з її змістом. Зовсім не чули про документ 9% опитаних.

Хто виграє від реалізації Стратегії? На думку експертів, від реалізації Стратегії розвитку АРК на 2011-2020рр. найбільше виграють ФПГ, які контролюють пріоритетні, з точки зору Стратегії, галузі кримської економіки, а також кримська республіканська та районна влади – так вважають, відповідно, 46 і 42% експертів.

На наступному місці серед тих, хто виграє, на думку експертів – жителі районів Криму, де зосереджена туристична галузь (24%).

Варіант відповіді, за яким від реалізації Стратегії виграють усі кримчани, обрали 18% експертів, центральна влада України – 17%. Усі інші варіанти обрали менше 6% експертів.

Ризики для реалізації Стратегії. Найбільшими ризиками більшість (56%) експертів вважають **брак фінансових ресурсів;** майже половина (49%) – **корупцію в органах влади та органах місцевого самоврядування.**

Наступними в переліку перешкод (їх відзначили понад 20% експертів) є: ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з нестабільністю українського законодавства; низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал; конкуренція бізнес-груп, інтереси яких будуть зачеплені; відсутність широкої громадської підтримки.

Джерела фінансування. Найважливішим джерелом фінансових ресурсів для реалізації Стратегії більшість (59%) експертів назвали **трансферти з Державного бюджету України**; значно менше вбачають таким джерелом кошти бюджету АРК (16%) або кошти приватних інвесторів (10%).

Друге за важливістю джерело для більшості експертів – кошти кримського бюджету (51%), за яким названі трансферти з державного бюджету (13%) та кошти приватних інвесторів (10%).

Третім за важливістю джерелом, на думку відносно більшого числа експертів, є кошти місцевих бюджетів (28%), кошти приватних інвесторів (24%) та спеціальні публічні фонди розвитку (10%).

Управління реалізацією Стратегії. На думку відносної більшості (46%) експертів, за координацію дій різних учасників реалізації стратегії розвитку АРК мають відповідати **підрозділи центрального апарату Уряду Криму**. Майже третина (31%) – вважають, що слід утворити спеціальне агентство з питань розвитку, яке повинно мати напівдержавний статус (за участі держави і приватного сектору); 18% – підтримують створення державного агентства.

Взаємодія держави та бізнесу. Серед експертів існують різні позиції стосовно основного способу взаємодії держави та бізнесу у процесі реалізації Стратегії. На думку відносної більшості (45%) – **державна має узгоджувати з бізнесом пріоритети в рамках формування програм розвитку та надавати пільги тим, хто бере участь у реалізації проєктів розвитку**.

Друга за значимістю група експертів (21%) – вважають, що пріоритетом має бути державно-приватне партнерство в реалізації ключових проєктів розвитку, в т.ч. на засадах спільного фінансування.

По 12% експертів вважають, що держава має надавати окремі території і ресурси приватному бізнесу в концесію або зовсім не повинна втручатися в організацію економічної діяльності, обмежитися переважно інформаційно-консультативними функціями та наданням загальних державних послуг; 11% – упевнені, що держава має діяти насамперед через систему державних закупівель.

Таким чином, в експертному середовищі **переважає точка зору, згідно з якою забезпечувати фінансування реалізації Стратегії розвитку Криму, координувати дії учасників, стимулювати приватний бізнес до участі у проєктах розвитку за допомогою пільг має держава – в особі центральної і кримської влад.**

Які з наведених проблем Ви вважаєте найбільш важливими, актуальними для Криму?*	
% опитаних експертів	
Занепад промисловості та сільського господарства	84,2
Низька заробітна плата та пенсії	77,2
Високі ціни на основні товари масового споживання	67,3
Високий рівень безробіття	64,4
Занепад курортної галузі	63,4
Погана робота житлово-комунального господарства	55,4
Низький рівень медичного обслуговування	49,5
Використання представниками влади свого положення в корисливих цілях, корупція	46,5
Боротьба за земельні ділянки в курортній зоні	46,5
Проблеми розпаювання землі	41,6
Відсутність стратегії розвитку АР Крим і цілеспрямованих дій з її реалізації	40,6
Масовий алкоголізм і наркоманія	39,6
Незадовільна робота правоохоронних органів	37,6
Незадовільна робота по впорядкуванню населених пунктів (стан доріг, парків тощо)	36,6
Проблеми взаємовідносин влади Криму з центральними органами влади України	36,6
Байдужість представників влади до проблем простих громадян	33,7
Неефективна діяльність кримських органів влади і місцевого самоврядування	32,7
Погана демографічна ситуація (висока смертність і низька народжуваність)	25,7
Відсутність контролю громадян за діяльністю органів влади	25,7
Незаконний розпродаж кримських здравниць	20,8
Проблеми з водопостачанням, якістю води	18,8
Високий рівень злочинності	17,8
Погана екологічна ситуація	15,8
Погане транспортне забезпечення	14,9
Великомасштабне придбання власності в Криму іноземними громадянами	13,9
Погана організація роботи у сфері надання послуг населенню	12,9
Напружені міжнаціональні відносини	12,9
Втрачені заощадження в Ощадбанку, інших банках	10,9
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму та Севастополі ВМС України	7,9
Велика кількість бездомних	6,9
Погані умови роботи на виробництві	5,9
Утиски свободи слова	5,0
Проблеми, пов'язані з базуванням у Криму та Севастополі ЧФ РФ	4,0
Напружені відносини між віруючими різних віросповідань, церков	4,0
Відсутність можливостей для розвитку національної культури	4,0
Масова трудова міграція	3,0
Недостатнє представництво депортованих народів в органах влади АР Крим і в місцевих органах влади	2,0
Неможливість навчання рідною мовою	2,0
Проблеми забезпечення представників депортованих народів роботою, житлом, виділення їм земельних ділянок	1,0
Велика заборгованість по зарплаті і пенсіях	0,0
Інші	4,0
Жодних проблем	0,0
Важко відповісти	0,0

* Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи існують у Вашому регіоні які-небудь проблеми у взаєминах різних національних груп?
% опитаних експертів

Так, існують і досить гострі	20,8
Існують деякі проблеми	67,3
Немає жодних проблем	9,9
Важко відповісти	2,0

Чи може найближчим часом у Криму відбутися гострий міжнаціональний конфлікт?
% опитаних експертів

Так	6,9
Ні	71,3
Важко відповісти	21,8

Оцінки результатів діяльності республіканської влади АР Крим у наведених сферах,
% опитаних експертів

	Позитивна	Скоріше позитивна	Скоріше негативна	Негативна	Важко відповісти
Міжнаціональні відносини	6,9	42,6	25,7	14,9	9,9
Внутрішня політика	5,0	33,7	28,7	27,7	5,0
Освіта і культура	4,0	39,6	26,7	18,8	10,9
Соціальна політика	3,0	24,8	32,7	35,6	4,0
Економіка	3,0	18,8	38,6	37,6	2,0

Оцінка політики центральної влади України щодо Криму в наведених сферах,
% опитаних експертів

	Середній бал*	"1"	"2"	"3"	"4"	"5"	Важко відповісти
Сфера безпеки (в т.ч. військова і правоохоронна)	2,47	17,8	14,9	31,7	5,9	3,0	26,7
Гуманітарна (в т.ч. у сфері міжнаціональних, міжрелігійних відносин)	2,27	31,7	14,9	34,7	7,9	2,0	8,9
Науково-технічна	2,24	25,7	20,8	26,7	5,0	3,0	18,8
Інфраструктурна	2,23	28,7	26,7	25,7	8,9	2,0	7,9
Соціально-економічна	2,13	37,6	16,8	36,6	4,0	2,0	3,0
Розвиток рекреаційного потенціалу, туристична	2,10	40,6	17,8	30,7	6,9	2,0	2,0
Екологічна	2,09	36,6	21,8	27,7	4,0	3,0	6,9
Інвестиційна	2,02	42,6	23,8	17,8	8,9	3,0	4,0
Фінансова (в т.ч. міжбюджетні відносини)	2,02	41,6	19,8	26,7	6,9	1,0	4,0
Аграрна	1,86	43,6	31,7	15,8	4,0	2,0	3,0

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що політика є дуже поганою, а "5" – дуже хорошою.

Які з наведених чинників найбільше заважають успішному економічному розвитку Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіший	Другий за важливістю	Третій за важливістю
Відсутність зрозумілої і підкріпленої ресурсами стратегії розвитку	37,6	12,9	7,9
Високий рівень корупції	23,8	14,9	8,9
Обмеженість фінансового потенціалу	11,9	21,8	14,9
Низька кваліфікація працівників апарату державного управління	4,0	12,9	11,9
Низький рівень ділової етики сфери бізнесу	4,0	3,0	8,9
Високий рівень соціальних і міжнаціональних суперечностей, який підвищує інвестиційні ризики та перешкоджає інвестиціям	4,0	2,0	4,0
Неврегульованість і низький рівень захисту прав власності та виконання зобов'язань	2,0	7,9	12,9
Обмеженість людського потенціалу (недостатній рівень освіти, економічної активності населення)	2,0	8,9	10,9
Високий рівень криміналізації економічної діяльності	0,0	4,0	0,0
Обмеженість природних ресурсів	0,0	0,0	0,0
Інший	0,0	0,0	1,0
Важко відповісти	10,9	11,9	18,8

Яка частина доходів населення перебуває "в тіні"?
% опитаних експертів

До 10%	0,0
10-20%	0,0
21-30%	6,9
31-40%	28,7
41-50%	26,7
Понад 50%	30,7
Важко відповісти	6,9

Хто несе відповідальність за матеріальний добробут громадян у Криму?
% опитаних експертів

	У першу чергу	У другу чергу	В останню чергу
Керівництво України	25,7	38,6	10,9
Самі громадяни	23,8	5,0	12,9
Керівництво Криму	21,8	23,8	19,8
Власники та керівництво підприємств	16,8	13,9	21,8
Профспілки та представництва працівників	1,0	6,9	10,9
Інше	0,0	0,0	3,0
Важко відповісти	10,9	11,9	20,8

Якою на сьогодні має бути мінімальна зарплата в Україні?

Середня сума – 4 727 грн.

Скільки грошей необхідно сьогодні сім'ї в розрахунку на одну особу щомісяця, щоб жити нормально?

Середня сума – 4 464 грн.

Якою мірою поширені у Вашому регіоні наведені явища? % опитаних експертів				
	Дуже поширене	Деякою мірою поширене	Є окремі випадки / такого немає зовсім	Важко відповісти
Безробіття сільського населення	69,3	25,7	2,0	3,0
Безробіття серед молоді	57,4	38,6	3,0	1,0
Практика виплат заробітної плати "в конвертах"	36,6	51,5	5,9	5,9
Тривале безробіття (понад один рік)	25,7	35,6	16,8	21,8
Трудова міграція за кордон	14,9	49,5	26,7	8,9
Практика громадських робіт	8,9	6,9	42,6	41,6
Практика укладання колективних трудових угод між найманими працівниками та роботодавцями	8,9	40,6	27,7	22,8
Практика отримання допомоги по безробіттю особами, які фактично не мають на це права (є незареєстрованими підприємцями, зайняті в неофіційному секторі)	5,9	19,8	28,7	45,5

До ухвалення Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. існували цілий ряд державних програм соціально-економічного розвитку Автономії. Як би Ви могли охарактеризувати їх результати з погляду впливу на якість Вашого життя? % опитаних експертів	
Сприяли значному поліпшенню якості життя	2,0
Сприяли деякому поліпшенню якості життя	8,9
Не вплинули на якість життя	53,5
Негативно вплинули на якість життя	14,9
Не чув про такі	17,8
Важко відповісти	3,0

Наскільки сильно впливає керівництво наведених країн і міжнародні організації на соціально-економічну ситуацію в Криму? % опитаних експертів				
	Сильно впливає	Помірно впливає	Майже не впливає	Важко відповісти
Україна	89,1	5,9	1,0	4,0
Росія	68,3	26,7	3,0	2,0
Туреччина	20,8	49,5	14,9	14,9
ЄС	15,8	48,5	20,8	14,9
США	9,9	27,7	40,6	21,8
Китай	8,9	22,8	38,6	29,7
НАТО	7,9	25,7	48,5	17,8
СНД	4,0	53,5	22,8	19,8
Румунія	3,0	8,9	51,5	36,6
ОЧЕС	3,0	31,7	25,7	39,6
ГУАМ	2,0	15,8	39,6	42,6
ООН	1,0	34,7	40,6	23,8
ОБСЄ	0,0	35,6	36,6	27,7

Наскільки сильно впливає керівництво наведених країн і міжнародні організації на соціально-економічну ситуацію в Криму?*	
середній бал	
Росія	6,61
Україна	6,04
ОЧЕС	5,62
СНД	5,61
ГУАМ	5,30
ООН	5,22
ОБСЄ	5,02
ЄС	4,30
Китай	4,22
Румунія	4,11
Туреччина	3,93
США	3,75
НАТО	2,35

* За 11-бальною шкалою від 0 до 10, де "0" означає, що країна/організація дуже негативно впливає, "5" – нейтральний вплив або відсутність впливу, "10" – дуже позитивно впливає.

Як Ви ставитеся до можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря? % опитаних експертів	
Негативно	12,9
Скоріше негативно	16,8
Скоріше позитивно	22,8
Позитивно	38,6
Важко відповісти	8,9

Які галузі повинні бути основними для економіки Криму? % опитаних експертів			
	Найважливіша	Друга за важливістю	Третя за важливістю
Туризм і рекреаційний комплекс	69,3	14,9	3,0
Сільське господарство	13,9	52,5	16,8
Транспортний комплекс із забезпечення міжнародних перевезень, в т.ч. транзитних	11,9	2,0	23,8
Риболовецький комплекс і рибне господарство	2,0	3,0	21,8
Добувна (нафта, газ і ін.) і хімічна галузі	2,0	11,9	15,8
Машинобудування	1,0	2,0	1,0
Альтернативна енергетика (сонячна, вітрова і ін.)	0,0	1,0	2,0
Виробництво промислових споживчих товарів	0,0	0,0	0,0
Інші галузі	0,0	12,9	15,8
Важко відповісти	0,0	0,0	0,0

Який спосіб вирішення проблеми енергозабезпечення в Криму Ви вважаєте найкращим?
% опитаних експертів

	Найважливіший	Другий за важливістю
Розвиток альтернативних джерел енергії (сонячна, вітрова та ін.)	44,6	35,6
Вкладення коштів насамперед в енергозбереження, яке дозволить радикально зменшити обсяги енергоспоживання	21,8	30,7
Збільшення поставок електроенергії з південних областей України	17,8	6,9
Будівництво нових традиційних енергетичних потужностей в Криму (що працюють на газі, мазуті та ін.)	5,0	8,9
Будівництво в Криму атомної електростанції	0,0	4,0
Інший	0,0	1,0
Важко відповісти	10,9	12,9

Існують різні підходи до визначення пріоритетних сфер, що їх необхідно розвивати в Криму. Який з наведених підходів Ви вважаєте більш правильним?
% опитаних експертів

Необхідно повністю сконцентрувати зусилля на розвитку рекреаційної (туристичної) сфери і пов'язаних з нею галузей (виробництво продуктів харчування, транспортна галузь, побутові, інформаційні послуги). Всі інші галузі, діяльність яких може перешкоджати її розвитку (завдавати збитків екології тощо), повинні перепрофілюватись або поступово зупинятися	64,4
У Криму необхідно розвивати всі існуючі галузі економіки, навіть якщо їх розвиток і діяльність завдаватиме збитків рекреаційній сфері	17,8
Обидва підходи є неправильними	16,8
Важко відповісти	1,0

Чи згодні Ви з наведеними судженнями щодо можливості видобутку енергоносіїв на шельфі Чорного та Азовського морів, а також збільшення транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря?
% опитаних експертів

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти
Неможливо повністю відмовитися від транзиту енергоносіїв акваторією Чорного моря	74,3	8,9	16,8
Екологічні загрози видобутку та танзиту енергоносіїв є істотно перебільшеними	48,5	17,8	33,7
У разі відмови від такого транзиту та видобутку енергоносіїв Україна втратить можливості енергопостачання з різних джерел	47,5	18,8	33,7
Видобуток і транзит енергоносіїв створюють загрозу екології Криму	31,7	41,6	26,7
Видобуток і транзит енергоносіїв будуть стримувати розвиток туристичного та рекреаційного потенціалу Криму	26,7	52,5	20,8

Які країни можуть бути пріоритетними партнерами в економічному розвитку Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіший	Другий за важливістю	Третій за важливістю
Росія	69,3	11,9	4,0
Сусідні країни Центральної і Східної Європи	11,9	13,9	17,8
Інші країни СНД	1,0	46,5	16,8
Туреччина	1,0	5,9	5,0
Німеччина	1,0	2,0	5,9
Скандинавські країни	1,0	1,0	2,0
Японія	1,0	0,0	3,0
Китай	1,0	1,0	3,0
Інші країни - члени ЄС	0,0	4,0	3,0
США	0,0	0,0	0,0
Канада	0,0	0,0	0,0
Інші	0,0	0,0	6,9
Важко відповісти	12,9	13,9	32,7

22 грудня 2011р. Верховна Рада АР Крим затвердила Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. Чи чули Ви про цю подію? І якщо чули, то якою мірою Ви ознайомлені з цим документом?
% опитаних експертів

Добре ознайомлений	11,9
Ознайомлений з основними положеннями	30,7
Щось знаю про нього	17,8
Чув, але не ознайомлений зі змістом	30,7
Не чув про таку стратегію	8,9

Які з наведених ризиків для реалізації стратегій і програм соціально-економічного розвитку Криму є найбільшими?*
% опитаних експертів

Недостатність фінансових ресурсів	56,4
Корупція в органах влади та місцевого самоврядування	48,5
Ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з нестабільністю українського законодавства	43,6
Низька ефективність органів влади, слабкий кадровий потенціал	39,6
Конкуренція бізнес-груп, інтереси яких зачіпатимуться	37,6
Відсутність широкої суспільної підтримки	23,8
Недостатня координація зусиль центральної і кримської влад	17,8
Протидія з боку інших причорноморських держав, що є конкурентами Криму в найбільш важливих для Автономії галузях (зокрема, туристичній)	15,8
Відсутність політичної волі для їх реалізації	14,9
Міжнародна напруженість	4,0
Ризики для іноземних інвесторів, пов'язані з перебуванням на території Криму ЧФ РФ	4,0
Опір кримінальних структур	3,0
Інший	4,0
Важко відповісти	4,0

* Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи повинна держава йти на закриття підприємств, які є екологічно шкідливими, якщо це буде пов'язано з загрозою збільшення безробіття, зменшення доходів від експорту та податкових надходжень до бюджету?
% опитаних експертів

Так	32,7
Ні	8,9
Лише за умови, що такі втрати будуть помірними і тимчасовими	47,5
Важко відповісти	10,9

З яким із суджень щодо вирішення земельного питання в Криму Ви згодні більшою мірою?
% опитаних експертів

Той земельний фонд, який на цей час залишається в державній власності, повинен і надалі залишатися в руках держави	57,4
Уся земля, за невеликими винятками, повинна бути не лише об'єктом приватної власності, а й об'єктом вільної купівлі-продажу	28,7
Важко відповісти	13,9

Чи потрібні податкові пільги для прискорення економічного розвитку Криму?
% опитаних експертів

Так, без цього неможливо забезпечити зацікавленість бізнесу в реалізації ініційованих державою проектів розвитку	62,4
Потрібні лише в окремих випадках у межах спеціальних економічних зон	26,7
Ні, податкові пільги неефективні і лише породжують корупцію	5,0
Інше	1,0
Важко відповісти	5,0

Яку роль має відігравати іноземний капітал у стратегії економічного розвитку Криму?
% опитаних експертів

Провідну роль, оскільки всередині країни немає необхідних фінансових ресурсів і сучасних технологій	39,6
Другорядну, оскільки іноземні інвестори зацікавлені лише в якнайшвидшому отриманні прибутків, а не в довгостроковому зміцненні економічного та технологічного потенціалу Криму	32,7
Це питання має вирішуватися державою диференційовано, залежно від конкретної ситуації в окремих сферах економіки	27,7
Важко відповісти	0,0

Хто найбільше виграє від реалізації Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр.?
% опитаних експертів

Фінансово-промислові групи, які контролюють ті галузі кримської економіки, які у стратегії визначені як пріоритетні	45,5
Кримська республіканська і районна влади	41,6
Населення тих регіонів Криму, де зосереджена туристична галузь	23,8
Усе населення Криму	17,8
Українська центральна влада	16,8
Український (в т.ч. кримський) бізнес	5,9
Кримінальні угруповання	1,0
Російський бізнес	0,0
Бізнес інших країн	0,0
Інше	0,0
Ніхто не виграє	5,0
Важко відповісти	13,9

Які джерела фінансування повинні бути головними в реалізації стратегії розвитку Криму?
% опитаних експертів

	Найважливіше	Друге за важливістю	Третє за важливістю
Трансфери з Державного бюджету України	59,4	12,9	6,9
Кошти бюджету АР Крим	15,8	50,5	5,9
Кошти приватних інвесторів	9,9	9,9	23,8
Кредити міжнародних організацій	1,0	3,0	4,0
Випуск державних облігацій розвитку та їх розміщення серед приватних осіб в Україні	1,0	1,0	2,0
Спеціальні публічні фонди розвитку	1,0	0,0	9,9
Кошти місцевих бюджетів	0,0	5,0	27,7
Розміщення на міжнародних фінансових ринках цінних паперів емітентів з АР Крим	0,0	2,0	2,0
Інше	1,0	2,0	2,0
Важко відповісти	10,9	13,9	15,8

Які структури повинні бути відповідальними за координацію дій різних учасників реалізації стратегії розвитку Криму?
% опитаних експертів

Підрозділи центрального апарату Уряду АР Крим	45,5
Спеціально утворене агентство з питань розвитку, що має напівдержавний статус (за участю держави та приватного сектору)	30,7
Спеціально утворене державне агентство з питань розвитку	17,8
Приватна компанія, якій на конкурсній основі делеговані на підставі договору з державою відповідні управлінські функції	1,0
Інші	2,0
Важко відповісти	3,0

Який повинен бути основний спосіб взаємодії держави та бізнесу в процесі реалізації стратегії розвитку Криму?
% опитаних експертів

Держава повинна погоджувати з бізнесом пріоритети в рамках складання програм розвитку та надавати пільги тим, хто бере участь у реалізації проектів розвитку	44,6
Пріоритетом має бути державно-приватне партнерство у здійсненні ключових проектів розвитку, в т.ч. на основі спільного фінансування	20,8
Держава повинна надавати окремі території і ресурси приватному бізнесу в концесію	11,9
Держава не повинна активно втручатися в організацію економічної діяльності та обмежуватися переважно інформаційно-консультаційними функціями і наданням загальних державних послуг	11,9
Держава повинна діяти в першу чергу через систему державних закупівель	10,9
Інше	0,0
Важко відповісти	0,0

* Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ АРК НА 2011-2020рр.: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Ярослав ЖАЛІЛО,
Світлана БІЛА,
Ірина КЛИМЕНКО,
Володимир ЛУПАЦІЙ,

Національний інститут стратегічних досліджень

Теза про те, що Автономна Республіка Крим є унікальним регіоном України, в якому поєднано потужні природно-кліматичний і виробничо-технологічний потенціали, протягом десятиліть традиційно кочує між туристичними путівниками, підручниками з географії, науково-популярними виданнями та програмними документами державного рівня. На жаль, за цією шаблонною фразою досить часто втрачається розуміння як складових, що формують цю унікальність, так і умов та інструментів, які дозволяють забезпечувати її ефективну реалізацію.

Між тим, радикальні соціально-економічні зміни, що відбуваються у пострадянський період в українському суспільстві, зміни геостратегічних і георегіональних умов та співвідношень економічних і політичних сил змушують по-новому поглянути й на оцінки та перспективи реалізації конкурентного потенціалу Криму. Вже сьогодні, попри значний природний, економічний, науковий і кадровий потенціали, Автономія належить до числа регіонів з відносно невисоким рівнем розвитку.

Аналіз динаміки показників соціально-економічного розвитку АР Крим в умовах галузевої спеціалізації регіону, що склалась останніми десятиліттями, дозволив виокремити низку суттєвих системних проблем її соціально-економічного комплексу:

- нерівномірність розміщення природно-ресурсного, виробничого, туристсько-рекреаційного, транзитно-транспортного, трудового та соціального потенціалу територій АРК та потужна тенденція сезонності посилюють диспропорції соціально-економічного розвитку регіону, зростає економічна відсталість проблемних субрегіонів, що загострює соціальну ситуацію на території Криму;

- невинне зниження конкурентоспроможності санаторно-курортного і туристського комплексу АРК порівняно з іншими зонами відпочинку, туризму та реабілітації Чорноморського регіону (насамперед, Туреччиною та Болгарією), що насамперед пов'язано з неорганізованістю і значною тінізацією цього комплексу в Криму, як наслідок – незадовільною якістю туристичних і супутніх послуг, нерациональним використанням рекреаційного потенціалу Республіки;

- зосередженість промисловості півострова на використанні переваг експортно-сировинного напрямку (добувна, хімічна промисловість) та монопольного становища підприємств на місцевих ринках (харчова промисловість), при “розмиванні” економіко-технологічного надбання інших галузей (насамперед, машинобудування);

- низький рівень впровадження енергоощадних технологій і заходів щодо екологізації виробництва, захисту земель і природних ландшафтів, утилізації побутових відходів тощо, що веде до значних суперечностей між розвитком промислового, аграрного та туристично-рекреаційного секторів економіки регіону, робить свій внесок у зниження конкурентоспроможності останнього;

- високий рівень енергозалежності економіки АРК, що зумовлене віддаленістю регіону від центрів енергопостачання України, виснаженням існуючих родовищ вичерпаних паливно-енергетичних ресурсів і малоінтенсивним освоєнням альтернативних джерел енергоресурсів;

- “локальність” розвитку аграрного комплексу регіону, який орієнтований на забезпечення продукцією

рослинництва і тваринництва переважно місцевих ринків, що обслуговують санаторно-курортний і туристський комплекс, живиться сезонними сплесками попиту та цін на сільськогосподарську продукцію та здебільшого не орієнтований на впровадження індустріальних аграрних технологій, максимізацію ефективності використання природного біопотенціалу Республіки, інвестування в підвищення продуктивності (зрошення земель, локалізовані високоефективні сорти рослин і породи тварин тощо);

- недовикористання транзитного і транспортного потенціалу АРК у міжконтинентальному, міждержавному і міжрегіональному вимірах, що зумовлене високою пропускнуною спроможністю морських портів, залізничних та автошляхових мереж, нерозвиненістю системи міжнародних транспортних коридорів тощо, посилює транспортно-комунікаційну ізольованість окремих територій півострова, ускладнює процеси формування інтегрованого внутрішнього ринку АРК;

- відсутність у органів місцевої влади необхідних стимулів до повноцінної реалізації фіскального потенціалу регіону, відсутність фіскальних значущих податків місцевого рівня при значному рівні тінізації провідного – туристично-рекреаційного сектору, що зумовлює слабкий фіскальний ефект від активного припливу фінансових ресурсів в АРК і збереження бюджетної дотаційності регіону;

- негативні тенденції демографічного та соціального розвитку: негативний природний і позитивний міграційний приріст населення у курортних містах за погіршення демографічного становища та занепаду соціально-культурної сфери сільськогосподарських територій.

Наведені проблеми формуються на тлі значної активізації економічного розвитку країн Чорноморського регіону. Додаткові труднощі під час реалізації стратегічних цілей Криму створюють ризики, що формуються геоекономічними процесами в Чорноморському регіоні.

Насамперед йдеться про зростання конкуренції між чорноморськими країнами в різних секторах економіки. Туристично-рекреаційний, транспортно-логістичний і сільськогосподарський сектори економіки визнані головними для Криму, визначені як пріоритетні сфери розвитку в усіх країнах Чорноморського регіону. Таким чином, **соціально-економічний розвиток АРК відбуватиметься в умовах жорсткої конкуренції за інвестиції, транзитні послуги, товарні потоки, ринки збуту.**

Розвиток чорноморських держав відбуватиметься в загальному дискурсі їх відносин з Європейським Союзом. Відтак процеси в Чорноморському регіоні неминуче матимуть євроцентричну домінанту, що понукає інтегрувати співпрацю АРК в рамках Чорноморського макрорегіону з загальним процесом реалізації євроінтеграційних намірів України.

Аналіз ризиків і можливостей дозволив сформувати припущення щодо кількох ймовірних сценаріїв подальшого розвитку АРК.

Інерційний сценарій припускає використання наявного в регіоні санаторно-курортного, туристичного, аграрного, промислового, транспортного, транзитного, ресурсного потенціалів на основі екстенсивного типу економічного зростання, інерційним шляхом, за збереження *status quo* у структурі економіки та чинниках її розвитку. За такого сценарію дії

місцевої влади концентруватимуться на оперативних діях для залагоджування конфліктів та усунення негативних соціальних наслідків кризових ситуацій, що виникають унаслідок консервації хронічних проблем розвитку АРК.

Інерційний сценарій розвитку Автономії супроводжуватиметься наростанням системних ризиків:

- перекладанням фінансових зобов'язань щодо вирішення основних соціально-економічних проблем регіонального розвитку на державу;

- консервацією екстенсивного типу розвитку низькопродуктивної системи рекреаційних послуг, зростанням антропогенного навантаження, що викличе зменшення зацікавленості та попиту споживачів на рекреаційно-туристичні послуги півострова;

- погіршенням екологічної ситуації унаслідок збереження екстенсивного типу господарювання наростанням ризиків надзвичайних ситуацій техногенно-екологічного характеру;

- наростанням територіальних диспропорцій, переорієнтацією інвестиційних потоків на користь локальних монофункціональних центрів розвитку й “точкових” рекреаційно-туристичних проєктів;

- посиленням етнонаціональної конфліктогенності у зв'язку з вичерпанням ресурсів для вирішення питань соціального розвитку територій та створення нових робочих місць.

Мобілізаційний сценарій припускає орієнтацію на мобілізацію потенціалу адміністративно-управлінської вертикалі для концентрації фінансової вигоди від природних ресурсів і геостратегічного положення АРК, з перерозподілом її на користь певних пріоритетних напрямів у режимі “ручного управління”. Ця модель приваблива тим, що не потребує складної та політично обтяжливої реорганізації державного апарату, дозволяє ефективно використовувати наявний кадровий потенціал, ефективна як антикризова тактика і створює ілюзію досягнення необхідного стійкого результату за мінімальних витрат часу та ресурсів.

Разом з тим, відмова від цілеспрямованого формування посткризової моделі сталого розвитку, спроби оптимізації моделі економічного та соціально-політичного розвитку, що склалася, відмова від політики, спрямованої на зміну та підвищення статусу АР Крим у системі регіонального та загальнонаціонального поділу праці, не дають адекватної відповіді на виклики, з якими стикається АРК. Відтак ризики розвитку мобілізаційного сценарію полягають у згортанні економічної ініціативи й активності на рівні територіальних громад міст, сіл і районів Автономії, посиленні секторальної залежності від зовнішніх інвесторів і ТНК при витісненні дрібного та середнього інвестування. Як наслідок, регіону не вдасться генерувати достатньо ресурсів для подолання відставання міжнародної конкурентоспроможності економічного комплексу Республіки, припинення деградації економічної та соціальної інфраструктури. Реальним є й ризик перетворення економіки республіки на об'єкт зовнішнього управління з боку великих геоекономічних “гравців”.

Модернізаційний сценарій базується на очікуваному ефективному системному використанні ресурсного потенціалу, що існує в АРК, на принципах інтенсивного типу економічного зростання. Зокрема, передбачається, що будуть реалізовані кроки, спрямовані

на підвищення конкурентоспроможності економіки Криму на основі інноваційно-інвестиційної моделі економіки, соціально збалансованої та екологічно-орієнтованої політики випереджаючого розвитку, створення на території Автономії комфортного та безпечного середовища для проживання людини.

Реалізація сценарію припускає усвідомлення обмеженої ефективності суто державних інструментів політики розвитку в сучасному відкритому ринковому суспільстві та визнання, що соціально-економічний розвиток Криму – результат спільних дій органів державного управління, бізнесу і громад. Орієнтиром має стати створення умов для підприємницької активності громадян, інноваційного розвитку й досягнення нової якості життя в Республіці.

Пріоритетами розвитку АР Крим у рамках модернізаційного сценарію мають стати:

- соціально орієнтоване, екологічно безпечне економічне зростання, стійкість якого базується на ефективному використанні всіх видів наявного місцевого територіального потенціалу;
- підвищення конкурентоспроможності господарського комплексу АР Крим, ефективно вбудованого в систему національного та міжнародного гео економічного простору й поділу праці;
- досягнення нової якості економічного зростання за рахунок переходу до інноваційно-інвестиційної моделі, впровадження наукоємних технологій, інновацій, інших складових “економіки знань”;
- ослаблення територіальних диспропорцій соціально-економічного розвитку в межах Республіки;
- раціональне використання місцевого природно-ресурсного та енергетичного потенціалу, переваг геополітичного та географічного розташування Криму;
- випереджаючий розвиток сфер і галузей регіональної економіки, що створюють мультиплікативний ефект і стимулюють суміжні виробництва.

Саме на створення умов для реалізації модернізаційного сценарію спрямовано Стратегію економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр., розроблену Радою міністрів АРК і Національним інститутом стратегічних досліджень на виконання доручення Президента України В.Януковича від 12 серпня 2010р. та ухвалену Постановою Верховної Ради Криму 22 грудня 2010р.¹

Стратегічною метою розвитку АРК вбачається досягнення стійкого зростання рівня і якості життя кримчан на основі збалансованої соціально-економічної системи інноваційного типу, що гарантує екологічну безпеку, динамічний розвиток економіки та реалізацію стратегічних інтересів України в Чорноморському регіоні.

Під час розробки Стратегії авторами вироблено цільове стратегічне бачення Криму в 2020р. як регіону, який:

- є новатором у впровадженні управлінських, соціальних і технологічних інновацій, спрямованих на стратегію випереджаючого розвитку, соціальну консолідацію і формування нової регіональної ідентичності;
- став на шлях економічного розвитку як конкурентоспроможний суб'єкт єдиного економічного простору України та Чорноморського субрегіону;

- гарантує безпеку життя і простір для реалізації професійного, кадрового і творчого потенціалу громадян;

- створює комфортні умови для перебування гостей регіону – споживачів рекреаційних послуг;

- є гарантом розвитку діалогу культур у Чорноморському макрореґіоні, забезпечує збереження різноманіття культур, що склались історично, створює умови для їх рівноправного розвитку, взаємозбагачення і міжнародної згоди;

- забезпечує збереження біорізноманітності у природі, екологічну безпеку навколишнього середовища;

- посідає лідируючі позиції у сфері впровадження моделі стійкого розвитку;

- сприяє реалізації міжнародного транспортно-комунікаційного потенціалу України в Чорноморському макрореґіоні;

- належить до групи високорозвинутих регіонів України за якістю життя і рівню соціальних стандартів.

Досягнення бачення майбутнього Криму пропонується здійснювати шляхом реалізації комплексу інтегральних стратегічних цілей.

1. Впровадження інтенсивної моделі економічного зростання, в основі якої:

- кардинальне поліпшення системи державного управління і введення програмно-цільового методу в систему планування і розвитку;

- концентрація державних капіталовкладень на реалізації суспільно важливих проектів у сферах комунального господарства, водопостачання, дорожнього будівництва, природоохоронної діяльності і забезпечення екологічної безпеки, що має створити базові умови для припливу приватних інвестицій у пріоритетні галузі кримської економіки;

- реструктуризація економіки з метою збільшення частки продукції з високою доданою вартістю і формування впродовж 3-5 років конкурентоспроможних кластерів у санаторно-курортній і туристичній сферах, сільському господарстві і харчовій промисловості регіону, в машинобудівній і суднобудівній галузях, енергетиці тощо;

- створення фінансово-інвестиційної інфраструктури та залучення цільових інвестицій; фокусування на інноваціях, що підвищують ефективність використання ресурсного та людського потенціалу республіки;

- прискорений розвиток транспортної інфраструктури, зокрема орієнтованої на обслуговування туристичних і експортно-імпорتنих потоків, що створить передумови для реалізації рекреаційного і промислового потенціалу Автономії і дозволить їй посісти відповідне місце в транспортно-логістичній мережі Чорноморського регіону;

- розвиток ринку землі.

2. Освоєння потенціалу міжрегіональної кооперації – перетворення співпраці з іншими регіонами України на визначальний чинник динамізації економічного зростання АРК:

- реалізація міжрегіональних інфраструктурних проектів;

¹ З текстом Стратегії можна ознайомитися на сайті Ради міністрів АРК – <http://www.ark.gov.ua/images/strategiya2011-2020new-5.pdf>

- формування міжрегіональних кластерів, що можуть стати основою посткризового зростання;

- ініціація і просування програм співробітництва з придніпровськими областями та областями Чорноморсько-Азовського узбережжя України.

3. Модернізація статусу АР Крим у міжнародному поділі праці:

- набуття статусу конкурентоспроможного регіону, який презентує Україну в Чорноморському макрореґіоні і є активним учасником процесів, спрямованих на розвиток ефективної моделі регіональної кооперації;

- досягнення міжнародного визнання за Кримом статусу безпечного та інвестиційно привабливого регіону, якому притаманний незначний рівень політичних ризиків;

- позиціонування території АРК як “майданчика”, на якому базуються міжнародні проекти та ініціативи, спрямовані на розвиток співробітництва в гуманітарній сфері на принципах діалогу культур і цивілізацій у Каспійсько-Чорноморському та Чорноморсько-Середземноморському регіонах.

4. Розвиток Криму як національного та міжнародного центру туризму та рекреації – використання статусу національного центру рекреації як “перепустки” на регіональний і міжнародний ринки туризму та рекреації. Формування міжнародних кластерів туризму та рекреації, інфраструктури гостинності.

5. Забезпечення контрольованого та збалансованого просторового розвитку – вирівнювання міжрегіональних диспропорцій, збалансований розвиток через зонування територій і формування локальних центрів розвитку на кластерній основі, “екологізації” індустріальних районів і ревіталізації територій, не залучених до господарської діяльності.

6. Забезпечення рівного доступу населення до бюджетних послуг (освіти, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, адміністративних послуг тощо), що гарантує реалізацію конституційних прав громадян України.

7. Забезпечення соціальної консолідації та міжнаціональної згоди, прав і свобод громадян, їх інтересів у сфері національної культури та рівноправного розвитку державної мови, російської, кримсько-татарської та інших національних мов у АРК.

8. Забезпечення екологічної безпеки – досягнення європейських стандартів у сфері екологічної безпеки, запровадження сучасних еколого-економічних режимів і зон природокористування, поступовий перехід до самовідтворення природно-ресурсного потенціалу.

Зазначені стратегічні цілі набувають реалізації в межах наступних п'яти ключових стратегічних напрямів.

1. Реформування санаторно-курортного та туристичного секторів. Всебічна реалізація потенціалу санаторно-курортного лікування і туризму має відбуватися через запровадження інноваційних технологій у рекреаційну діяльність, розвиток нових сегментів ринку рекреаційних послуг, оптимізацію структури рекреаційного комплексу, зниження його негативного впливу на стан навколишнього середовища і природних ресурсів регіону.

2. Формування агросектору XXI століття. Напрямок передбачає розвиток на базі сучасних екологічно чистих технологій високоякісного сільськогосподарського виробництва, спроможного забезпечити продовольчу безпеку населення і рекреантів та збільшити експортний потенціал традиційних галузей регіону, а також відродити соціальну сферу села.

3. Модернізація галузевої структури промисловості. Стратегія передбачає створення конкурентоспроможної промисловості на підставі використання передових досягнень науки і техніки у виробничій діяльності, зниження матеріало- і енергоємності виробництва, дотримання екологічних норм, максимально ефективного використання виробничих потужностей, стабільного забезпечення АРК основними видами енергоресурсів.

4. Розвиток транспортного потенціалу. Має відбуватися шляхом досягнення комунікаційної доступності кожного з населених пунктів АРК, диверсифікації транспортного забезпечення кримчан і гостей регіону, розвитку транзитного потенціалу для вантажних і пасажирських перевезень.

5. Створення середовища, сприятливого для життя. Орієнтирами є зниження рівня бідності, скорочення соціальної диференціації населення, розвиток системи освіти з метою формування високо-ефективного людського капіталу в регіоні, розвиток системи охорони здоров'я, створення комфортних умов для життя у спосіб реалізації ефективної державної політики у сфері торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування і захисту прав споживачів, забезпечення громадян доступним житлом, розвитку інженерної інфраструктури, дотримання суспільної безпеки, задоволення культурно-освітніх потреб представників усіх національних громад, досягнення європейських стандартів екологічної безпеки.

Як видно з наведеного вище, у процесі стратегування розвитку АРК було прийнято кілька специфічних методичних рішень, які мають, на думку авторів, оптимізувати дієвість Стратегії.

По-перше, застосовано “перехресний” метод стратегування, за якого сформовані інтегральні стратегічні цілі наскрізним чином проходять через кожен з виокремлених секторальних стратегічних напрямів. За кожним із напрямів виокремлено систему пріоритетів і завдань, які базуються на реалізації цілей.

По-друге, економіка регіону розглядається у системному поєднанні її ключових секторів. Стратегія виходить з того, що конкурентними перевагами АРК у Чорноморському макрореґіоні є саме можливість синергетичного застосування галузевого різноманіття регіону, а також розвиток коопераційних зв'язків з “материковою” Україною.

По-третє, у процесі обговорення Стратегії чимало дискусій викликала відсутність природоохоронної та екологічної сфери як окремого стратегічного напрямку. На переконання розробників, таке відокремлення – прямий шлях до формування антагонізму між екологічною політикою регіону та іншими складовими розвитку. Інтеграція екологічної складової в якості інтегральної цілі до кожного зі стратегічних напрямів дозволяє досягти внутрішньої несуперечливості.

По-четверте, подібний метод застосовано і щодо вирішення такої болючої для Криму теми, як

адаптація кримськотатарського населення, яке повернулося з країн насильницької депортації. Вирішення цієї проблеми по суті можлива лише на шляхах створення дієвого ефективного народногосподарського комплексу – джерела доходів працюючих, надходжень до місцевих бюджетів для здійснення загальної соціальної та специфічної адаптаційної політики.

Етапність реалізації Стратегії визначається прогнозованою реакцією економіки АРК на заходи державної політики посткризового періоду, а також на заходи у сфері регіонального розвитку, що здійснюються виконавчою владою АРК відповідно до Стратегії. Запропоновані етапи базуються на прогнозних розрахунках, здійснених Національним інститутом стратегічних досліджень. Аналітичним шляхом виокремлено три етапи.

Етап перший – подолання кризових тенденцій і формування передумов структурних зрушень. Його необхідність зумовлена наслідками фінансово-економічної кризи та необхідністю їх подолання.

Протягом першого етапу очікується переважання відновлювального типу економічного зростання з пріоритетом підвищення завантаження наявних виробничих потужностей, поступовим прискоренням темпів приросту ВРП до 6-7% на рік та вихід на докризовий рівень завантаження до кінця етапу у 2013р. Передбачається поступове синхронне збільшення інвестування в основний капітал і рівня реальної заробітної плати.

У цей період реалізація Стратегії має концентруватися на:

- створенні сприятливих умов для відновлення економічної динаміки шляхом пріоритетного розвитку ринків, інформаційної і правової підтримки діяльності підприємств АРК на регіональному та зовнішніх ринках;
- реалізації систем заходів щодо подолання найгостріших суперечностей, накопичених у соціально-економічній сфері Республіки;
- формуванні передумов структурних зрушень в економіці АРК шляхом створення відповідної нормативно-правової бази та інституційних основ її функціонування;
- упровадженні технологічних і організаційних інновацій, що мають сформувати необхідні тренди структурної модернізації галузей АРК;

• концентрації обмежених інвестиційних ресурсів на інвестуванні в розвиток транспорту та транспортно-комунікаційної інфраструктури, які, згідно з модельними розрахунками, є найбільш ефективними для підвищення динаміки та якості економічного зростання.

Етап другий – активної структурної перебудови – має характеризуватися завершенням періоду дії інерції посткризового відновлення та концентрацією економіки на здійсненні позитивних структурних зрушень. У цей період мають відбутися стабілізація показників приросту ВРП на досягнутих високих рівнях (близько 6% на рік), перехід від екстенсивного (випереджальне зростання завантаження основного капіталу) до інтенсивного (випереджальне зростання інвестицій в основний капітал) типу економічного зростання. Прискорення приросту інвестування в основний капітал

відбудуватиметься при уповільненні динаміки реальних доходів населення. Завершення етапу передбачено у 2016р.

На другому етапі реалізація Стратегії має концентруватися на:

- масовому впровадженні пілотних технологічних й організаційних інновацій, сформованих під час першого етапу;
- регулюванні внутрішніх та іноземних інвестицій в основний капітал з метою їх концентрації на пріоритетних напрямках структурної модернізації;
- практичній реалізації сформованого під час першого етапу нормативно-правового та інституційного потенціалу організаційної модернізації соціально-економічної сфери АРК.

Етап третій – перетворення структурних змін на основу стабільного прогресу регіону. В цей період має відбуватися практична віддача від проведеної структурної модернізації з метою підвищення конкурентоспроможності економіки регіону, соціального ефекту її зростання. Відновлення прискорення темпів приросту ВРП має відбутися на ґрунті впровадження нових технологій і чинників конкурентоспроможності, що дозволить досягти відновлення прискорення темпів зростання доходів населення на основі стійкого зростання продуктивності праці. Поступове наближення структурних і макроекономічних параметрів економіки АРК і України в цілому до аналогічних показників економічно розвинутих країн дає підстави очікувати уповільнення динаміки інвестування в основний капітал і відновлення збалансованості соціально-економічного розвитку.

На третьому етапі реалізація Стратегії має концентруватися на:

- забезпеченні ефективного функціонування модернізованої структури економіки регіону;
- системній реалізації крупних інфраструктурних проєктів, спрямованих на розвиток процесів структурної модернізації економіки регіону.

Загалом у результаті реалізації Стратегії до 2020р., за розрахунками, очікується збільшення ВРП Автономії в 1,8 разу порівняно з 2010р., продуктивності праці – в 1,8 разу, заробітної плати найнятих робітників – у 2,4 разу, інвестицій в основний капітал – у 3,8 разу.

Реалізація Стратегії економічного та соціального розвитку АРК на 2011-2020рр. дозволить досягти істотного поліпшення інвестиційного клімату в регіоні, підвищення ефективності державної політики регіонального розвитку, дієвої координації зусиль галузевих міністерств і відомств, місцевого самоврядування територій республіки.

Після схвалення Верховною Радою АРК Стратегія має бути конкретизована у вигляді Плану її реалізації, в щорічних програмах економічного та соціального розвитку АР Крим, цільових і галузевих програмах і проєктах розвитку регіону. Ухвалення Стратегії стане фундаментом для укладення Угоди про регіональний розвиток Криму між Верховною Радою АРК і Кабінетом Міністрів України, фінансування в рамках якої сприятиме вирішенню актуальних проблем розвитку Криму. ■

РАЗМЫШЛЕНИЯ О СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КРЫМА

Владимир СИДЕНКО,
научный консультант Центра Разумкова,
доктор экономических наук,
член-корреспондент НАН Украины

Принятие 22 декабря 2010г. Верховным Советом АР Крым Стратегии экономического и социального развития АРК на 2011-2020гг., безусловно, ознаменовало собой важное событие в контексте неоднократно предпринимавшихся в течение 20-летнего периода существования независимой Украины попыток социально-экономического возрождения Крымской автономии – уникального региона с очевидным разрывом между *потенциалом* и *реальными показателями развития*.

Документ, безусловно, фундаментальный и детально проработанный, однозначно нацеливающий на радикальную структурную и технологическую модернизацию, инновации, значительный рост конкурентоспособности и внедрение модели устойчивого развития. И тем не менее – документ, оставляющий сомнения в возможности его реализации. Ибо обширный опыт Украины по выполнению многочисленных программ развития в прошлом скорее отрицателен и не дает оснований для оптимизма. Почти все ранее принимавшиеся стратегии и программы развития неизменно выполняли скорее идеологическую, чем реальную практическую функцию проведения системных социально ориентированных преобразований, и о них забывали очень скоро после принятия. И по-другому быть не могло в стране, где главенствующую роль уже два десятилетия играют временные компромиссы между бизнес-группами, делящими доходы преимущественно рентного типа, проистекающие из государственных источников и монопольного положения, а вовсе не из рыночной конкуренции и цивилизованного предпринимательства, ведущих к инновациям.

Конечно, существенно повысившийся с 2010г. **уровень готовности власти идти на болезненные меры реформ, с одной стороны, и выраженное усиление администрирования в вертикали власти – с другой, вроде бы создают предпосылки для успешной реализации стратегии.** Однако этого вряд ли достаточно, ибо реализация стратегии развития, как правило, существенно зависит от ряда факторов, влияние на которые административных процедур, если и присутствует, то достаточно ограниченно.

По существу, речь идет о том, что для того, чтобы быть успешной, стратегия развития должна быть *открытой* в тройном смысле.

Во-первых, она должна быть открыта для широкого обсуждения и учета различных точек зрения, имеющихся в обществе, на возможные приоритеты, варианты и способы обеспечения развития – без чего любая стратегия останется не более чем эпистолярным творением узкой группы лиц, не замеченным, по

большому счету, обществом, не затрагивающим его действительных мотиваций и побуждений.

Во-вторых, стратегия должна быть открытой в аспекте широкого взаимодействия в процессе реализации государственных и негосударственных структур. И только при соблюдении этого условия, превращающего *государственную* стратегию в *общенациональную*, можно добиться мобилизации достаточных ресурсов для реализации поставленных целей и задач.

В-третьих, она должна быть открыта для процесса коррекции в отношении допущенных при составлении ошибок и неточностей, а также адаптации к изменяющимся условиям развития, которые никогда не удастся с достаточной точностью спрогнозировать. Лишь при этом допущении стратегический документ может долгое время оставаться актуальным и пользоваться доверием.

Удовлетворяет ли принятая стратегия АРК этим трем условиям? Скорее всего, лишь отчасти. Документ стал публично обсуждаться слишком поздно, когда его основное содержание уже было выписано в деталях и когда многие возможности по обсуждению альтернатив развития уже были упущены.

Тем не менее, именно исходя из третьего из вышеупомянутых аспектов открытости стратегии, я рискну высказать ряд замечаний, которые, на мой взгляд специалиста, достаточно много времени посвящающего исследованию проблем глобального и европейского экономического развития, следовало бы принять во внимание, дабы избежать проблем в будущем, когда реализация стратегии вступит в развернутую фазу.

Прежде всего, при составлении любой стратегии развития очень важно правильно идентифицировать возможные *варианты* и *сценарии развития*.

В практике составления различных программно-целевых документов в Украине, к сожалению, сложилась печальная традиция “триады” вариантов, в которой первый, как правило, является вариантом сохранения статус-кво и фактически представляет вариант *неприемлемый* для общества; другой по той или иной причине является *нереальным*; и только третий

представляет собой “работоспособный” вариант. Такое построение триады избавляет разработчиков от чрезмерного труда по анализу всех возможных альтернатив развития и сопоставления их плюсов и минусов, существенно упрощая задачу стратегического планирования.

Принятая стратегия АРК в целом идет в этом же русле и рассматривает три сценария развития – “инерционный”, “мобилизационный” и “модернизационный”. Здесь первый сценарий (“инерционный”) – строго говоря, вообще не сценарий, ибо предполагает отсутствие какой-либо политики реформ и стимулирования развития. Второй сценарий (“мобилизационный”) в том виде, в каком он выписан, – откровенно спорный: он почему-то делает ставку на внешние источники развития, хотя мировой опыт свидетельствует, что мобилизационные сценарии развития практически везде базируются на идеях опоры на внутренние ресурсы. И, таким образом, остается практически *единственный приемлемый* сценарий – “модернизационный”, который, в силу своей единственности, уже как бы и не имеет каких-либо альтернатив, несмотря на то, что опять-таки мировой опыт дает множество примеров различных моделей социальной и экономической модернизации – для которых сформулированы различные теории развития, разработанные в период после Второй мировой войны:

- *теория “большого толчка”*¹, акцентирующая необходимость крупных инвестиций в большие экономические комплексы, в частности в инфраструктуру, как условие успешного старта в развитии;
- *теория экономического дуализма*², в рамках которой анализируются явления расщепления экономических и социальных структур различных секторов, что выражается в их принципиальных отличиях по своей организации, уровню развития и целевой ориентации;
- *теория сбалансированного роста*³, которая делает ударение на преодоление фактора узости внутреннего рынка за счет реализации пакета связанных и осуществляемых одновременно инвестиций, создающих взаимный спрос;
- *теория несбалансированного роста*⁴, которая направлена на поиск способов преодоления дефицита предпринимательского потенциала вследствие институциональной неразвитости и подчеркивает необходимость концентрированного инвестирования в разрешение существующих дисбалансов, в объекты, способные в будущем генерировать новые инвестиции;
- *теория полюсов развития*⁵ – с ее обоснованием необходимости развития региональных центров развития с целью получения выгод от внешних эффектов совершенствования технологий и привлечения предпринимательского капитала. Эта теория прямо вытекает из теории, обозначенной в следующем пункте;
- *общая теория экономики доминирования* Ф.Перру, суть которой в том, что “доминирующие

единицы” сами создают условия своего роста, активно воздействуя на другие фирмы и потребителей, заставляя их принять их “правила игры”. Обладая “эффектом увлечения”, эти единицы представляют своеобразный “полюс роста”, порождающий “эффект агломерации”, ведущий к объединению дополняющих друг друга видов деятельности в одном месте. “Полюсы роста”, которыми могут быть отдельные фирмы, отрасли, их комплексы, образуют “зоны развития” в регионе или стране. И важнейшая задача экономической политики государства – создание таких “полюсов роста” посредством индикативного планирования и сознательного управления средой распространения их эффекта;

- *теория круговой (кумулятивной) причинности (circular causation)*⁶, которая не только подчеркивает необходимость учета всех социальных отношений в процессе развития, но и обращает внимание на наличие процессов умножения позитивных и негативных циклов в развитии, причем в условиях свободного рынка в менее развитых странах будет наблюдаться тенденция к образованию именно негативных циклов.

Что из этих наработанных мировой практикой различных и в ряде случаев альтернативных парадигм развития легло в основу разработанной стратегии развития АРК – вопрос, видимо, риторический.

Даже если не углубляться в “дебри” теории, можно представить себе, исходя из сугубо прагматического подхода, принципиальное различие следующих трех подходов:

- развитие на основе первичного приоритета становления современной *инфраструктуры*, при отсутствии выраженной поддержки конкретных отраслей и видов экономической деятельности: это идеальный для формирования конкурентоспособной среды вариант, но очень капиталоемкий и обременительный для стран с ограниченным объемом наличных ресурсов;
- развитие на основе формирования и постепенного расширения “*точек роста*”, для которых первоначально создаются особо льготные условия – что позволяет реализовывать эффекты концентрации первоначально ограниченных ресурсов, но чревато разбалансированием экономики и формированием в ней “узких мест”;
- развитие на основе формирования *кластеров* взаимосвязанных конкурентоспособных отраслей и видов производства товаров и услуг – что создает значительные синергетические эффекты, но очень непросто с точки зрения технологии реализации указанной модели, требующей высокого уровня институтов, взаимного доверия и низких транзакционных издержек.

Совершенно очевидно, что альтернативами являются и различные варианты построения отраслевой структуры экономики региона – в зависимости от того, будут ли, в частности:

¹ Rosenstein-Rodan P.N. *The theory of the “Big Push”*. – Meier G.M., ed. *Leading Issues in Economic Development*, Studies in International Poverty, Oxford: Oxford University Press, 1970, pp.393-398.

² Boeke J.H. *Economics and Economic Policy of Dual Societies, as Exemplified by Indonesia*. – New York: International Secretariat, Institute of Pacific Relations, 1953; Gannage E. *Economie du developpement*. – Paris: Presses universitaires de France, 1962; Lewis W.A. *The Theory of Economic Growth*. – London: Allen & Unwin, 1965.

³ Nurkse R. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. – Oxford: Oxford University Press, 1953.

⁴ Hirschman A.O. *The Strategy of Economic Development*. – New Haven: Yale University Press, 1958.

⁵ Perroux F. *Les poles du developpement et l'economie internationale*. – The Challenge of Development, A Symposium, Jerusalem 1957; Perroux Francois. *A New Concept of Development: Basic Tenets*. – London: Croom Helm; Paris: UNESCO, 1983; *Regional Economic Development: Essays in Honour of Francois Perroux*, edited by Benjamin Higgins and Donald J. Savoie. – Boston: Unwin Hyman, 1988.

⁶ Myrdal G. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. – London: G. Duckworth, 1957.

- преследоваться курс на многоотраслевое развитие или на приоритетное формирование специализированного профиля региона, позволяющего ему получать значительные выгоды от участия в межрегиональном и международном разделении труда;
- будет ли сделан упор на сферу производства или сферу услуг;
- будет ли реально принята за основу модель устойчивого, экологически ориентированного развития или экологические мероприятия будут реализовываться по остаточному принципу: последнее, в частности, тесно связано с тем, насколько приемлемой является модель превращения Черного моря в район массивированной добычи энергоносителей на шельфе и транспортировки энергоносителей – что сопряжено с повышенным риском техногенных аварий.

В контексте вышесказанного и с учетом масштабовности наличных в АРК проблем, требующих решения, важно выбрать сценарий, предусматривающий такую последовательность действий, которая не наиболее амбициозна, но наиболее реальна для осуществления, особенно в критически сложных первоначальных фазах, когда еще не создана критическая масса позитивных изменений, запускающая в действие механизмы самоорганизации. Это можно обеспечить при соблюдении следующих условий.

Принятие для первоначальных фаз развития принципа концентрации ресурсов на тех областях (объектах), которые способны давать максимальный мультипликативный эффект. Этому принципу наиболее соответствуют, прежде всего, объекты современной инфраструктуры, ибо они имеют свойство существенно снижать издержки коммерческой деятельности в самых различных сферах, минимизировать негативные внешние эффекты от деградации окружающей среды и существенно расширять возможности открывать бизнес в новых областях деятельности. Для АРК здесь, прежде всего, речь идет об инфраструктуре энергоснабжения, водообеспечения, утилизации бытовых отходов.

С другой стороны, целесообразна концентрация усилий на тех сферах, для конкурентоспособного развития которых уже в краткосрочной перспективе не требуется чрезмерно больших финансовых ресурсов и которые могут обеспечивать быстрый оборот капитала. Как правило, это различные виды торговли и услуг, что для Крыма имеет связь, прежде всего, с обеспечением сектора рекреации и туризма.

Таким образом, модернизация инфраструктуры плюс сектора рекреации и туризма могли бы составить главные приоритеты развития на начальном этапе стратегии развития АРК и создать предпосылки для большого толчка в развитии региона в целом.

Однако нужно учесть, что в перспективе политика опоры на узкий круг приоритетов может обернуться своими отрицательными сторонами, создавая проблемы нестыковки, разбалансированности звеньев в цепочке формирования потребительных стоимостей. Поэтому уже на втором этапе политики концентрации должна будет начаться трансформация в сторону политики диверсификации и формирования на этой основе разветвленных комплексов взаимосвязанных отраслей и видов экономической деятельности на основе кластерных подходов.

Так, сектор рекреации и туризма для своего эффективного развития потребует адекватной поддержки со стороны развития транспортной системы,

производства продовольствия, промышленных изделий для отдыха, спорта и туризма, природоохранной деятельности, медицинского обеспечения. И на этой основе должен будет складываться взаимосвязанный сбалансированный в своих компонентах комплекс.

Однако для успешного формирования и развития подобных кластеров важны не только внутренние, но и внешние связи. Это подразумевает возможности интеграции региональных кластеров в экономику Украины в целом и в процессы формирования международных экономических комплексов (международных производственных систем). И перспективы такого включения должны быть оценены на как можно более раннем этапе, дабы избежать риска развития в направлениях с ограниченным рыночным пространством.

Иными словами, долговременная стратегия развития вовсе не означает применения одной и той же модели на всех временных отрезках реализации стратегии. Наоборот, нужно внедрение своего рода концепции *изменяемой геометрии*, которая бы позволяла модифицировать политику развития в соответствии с новыми возможностями и задачами, возникающими на более поздних этапах развития. Однако такой подход станет реальным лишь при условии изначально правильного подхода к пониманию структуры долговременной эволюции процесса долговременного социально-экономического развития и правильной разбивки процесса на отдельные этапы и фазы.

В этом аспекте то, что мы встречаем в тексте стратегии развития АРК до 2020г., содержит не во всех аспектах понятную логику относительно определения *этапов социально-экономического развития* Крыма и их предполагаемой продолжительности. Так, первый этап, рассчитанный на период 2011-2013гг., должен, по замыслу, стать этапом “преодоления кризисных тенденций и формирования предпосылок структурных сдвигов”.

Но в этой связи возникает важный вопрос: на какой основе будут обеспечиваться преодоление кризисных явлений, если не на новой структурной основе? Какие конкретно факторы обеспечат выход на более благоприятную траекторию экономической динамики при сохранении старых технологий, критически изношенных основных фондов, возрастающих цен на энергоносители и др. факторы производства? И почему требуется целых три года для создания “предпосылок” абсолютно необходимых структурных сдвигов? Что вообще будут собой представлять эти “предпосылки” дальнейших структурных сдвигов? Скорее всего, продолжительность начального этапа в том содержании, которое ему приписано в стратегии, затянута, и эта затяжка, скорее всего, ничего хорошего не принесет.

Еще менее понятной выглядит предполагаемая продолжительность ключевого второго этапа – этапа “активной структурной перестройки” (2014-2016гг.). Ведь структурная перестройка органически связана с инвестициями в основной капитал, а инвестиционный цикл вряд ли может быть втиснут в трехлетний период – это технологически вряд ли реально. Очевидно, что в предложенной триаде этапов развития именно второй – будет самым длительным – до 5-6 лет.

Безусловно, большое значение имеет в этом контексте четкая отработка количественных критериев развития экономики и социальной сферы, которые должны будут служить параметрами оценки степени успешности осуществления поставленных задач развития. Стратегия предлагает нам достаточно амбициозные цели – и это плюс. Но вот соотношение отдельных ключевых показателей порождает некоторые сомнения.

Так, стратегия предполагает, что в течение десятилетнего периода 2011–2020 гг. валовой региональный продукт Крыма, равно как и производительность труда в регионе вырастут в 1,8 раза, заработная плата наемных работников – в 2,4 раза, а инвестиции в основной капитал – в 3,8 раза. Однако **соотношение представленных показателей означает однозначную тенденцию к повышению фактороемкости и снижению эффективности экономического роста**. В чем же тогда проявляется интенсивность развития в рамках предложенного “модернизационного” сценария? Ведь если инвестиции осуществляются правильно, то предполагаемые структурные реформы должны приводить к ускоренному развитию отраслей (видов экономической деятельности) с повышенным уровнем добавленной стоимости, что неизбежно должно ускорять темпы роста валового продукта и производительности.

Скорее всего, приведенные параметры свидетельствуют о недостаточности предложенных мер по коррекции структуры экономики, ее радикальной перестройке. О правильной политике развития могли бы свидетельствовать более высокие показатели роста ВВП за десятилетие – на уровне не менее 200–215%.

Но еще важнее другое: динамика ключевых экономических показателей не может быть равномерной в течение всего десятилетнего периода. Поэтому важно проработать вехи в разрезе отдельных этапов развития. Ведь совершенно ясно, что **прирост инвестиций для начальных фаз развития должен существенно опережать и рост ВВП и производительности. Но на более поздних этапах, когда в строй войдут новые, технологически совершенные объекты, картина должна будет кардинально измениться, и рост ВВП и производительности должен будет обгонять темпы прироста инвестиций.**

Важным аспектом, требующим тщательного учета в экономической политике, является то, что Крым представляет собой уникальное образование, многие возможности развития которого, безусловно, связаны с его уникальным природно-географическим потенциалом. И в этом отношении правильное использование внешних факторов развития может, без сомнения, оказать очень существенное влияние на реализацию стратегии. Но является ли такой предложенная в утвержденной стратегии **парадигма преимущественно двустороннего сотрудничества с зарубежными партнерами**? Очень сомнительно. Предложенный упор на двусторонность – инерция старых подходов, абсолютно неадекватных в современном мире, где именно **многосторонность** взаимодействия является наиболее эффективной. Многосторонность взаимодействия порождает значительно более выраженные **синергетические эффекты** функционирования больших экономических пространств, в рамках которых только и возможны масштабные инновации и достижение глобальной конкурентоспособности.

Крым имеет исключительные предпосылки стать ключевым звеном в формировании такого пространства в регионе Черного моря, используя при этом существующие возможности в рамках Организации Черноморского экономического сотрудничества, политики Черноморской синергии ЕС, различных многосторонних проектов в области развития энергетики, транспорта, связи, формирования экологически устойчивых технологий развития, медицинских и рекреационных услуг.

В этом контексте можно было бы предусмотреть, в частности, использование возможностей, связанных с совместными проектами развития в рамках ОЧЭС и соответствующего финансирования со стороны *Черноморского банка торговли и развития* в области поддержки экономического развития и регионального сотрудничества посредством предоставления торгового и проектного финансирования, гарантий, участия в проектах развития (публичных и частных). Как известно, особый акцент при этом делается на содействие развитию региональных торговых связей, совместных проектов стран Черноморского региона в сферах обрабатывающей промышленности, энергетики, транспорта, телекоммуникаций, финансов, устойчивого развития, увеличения занятости в странах-членах, в частности через содействие малому бизнесу. Под эгидой организации начала формироваться и региональная научно-исследовательская сеть государств Черноморского бассейна.

С другой стороны, в рамках политики “*черноморской синергии*”, сформулированной ЕС в 2007 г., определены приоритеты для совместных проектов в следующих областях⁷:

- **энергетика**, включая вопросы диверсификации путей энергоснабжения, энергобезопасности, энергоэффективности, правовой и регуляторной гармонизации, модернизации и сооружения новой энергетической инфраструктуры;
- **транспорт**, включая улучшение координации между трансевропейскими сетями и транспортными артериями, пролегающими в Черноморском регионе (развитие “транспортных осей” между Союзом и соседними странами), обеспечение эффективности и безопасности транспортных операций, сближение регуляторных норм;
- **окружающая среда**, прежде всего через усиление стратегических подходов в вопросах климатических изменений, качества водных ресурсов и борьбы с загрязнением среды;
- **морская политика** в ее целостности, включая формирование сети кластеров межотраслевого сотрудничества в приморских районах, с участием промышленности, сферы услуг и научных учреждений, объединение усилий в процессе наблюдения за деятельностью в приморских регионах, в т.ч. в области судоходства и охраны окружающей среды;
- **рыбное хозяйство**, в т.ч. устойчивое использование рыбных ресурсов Черного моря, с проведением соответствующих исследований и оценочных работ рыбных ресурсов, внедрения более совершенного и ответственного управления в этой области;
- **торговля**, включая приближение регуляторных норм в этой области и внедрение мер по облегчению торговли, гармонизацию в регионе внедряемых схем свободной торговли с существующими в ЕС правилами таможенного союза;
- **сеть научных исследований и образования**: стимулирование со стороны ЕС взаимосвязанности всех стран региона с панъевропейской базовой структурой *GEANT*⁸, обеспечение высокоскоростных систем обмена данными, сближение регулятивных норм в данной области, создание инфраструктуры для электронных

⁷ *Commission of the European Communities. Black Sea Synergy – A New Regional Cooperation Initiative: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. – Brussels, 11.04.2007 COM(2007) 160 final, Par. 3.1-3.13; 4; Joint Statement of the Ministers of Foreign Affairs of the countries of the European Union and of the wider Black Sea area, par.4-5. – Available at: <http://ec.europa.eu/external_relations/blacksea/doc/>.*

⁸ С 2007 г. уже начата реализация проекта развития связи в регионе Черного моря (*Black Sea Interconnection project*), с помощью которого будет создана региональная сеть для исследований и обучения, соединенная с системой *GEANT2* – широкополосной системой Интернет для исследовательских целей, соединяющей более 30 млн. пользователей в 34 странах Европы и имеющей выходы на другие регионы мира. – См.: *Commission of the European Communities. Report on the First Year of Implementation of the Black Sea Synergy: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. – Brussels, 19.6.2008 COM(2008) 391 final, p.5; GEANT2 web-site. – <http://www.geant2.net>*

систем услуг государственного управления, бизнеса, здравоохранения, а также для научных исследований и образования⁹;

- *наука и технологии*, в частности через включение соответствующей тематики в 7-ую Рамочную программу ЕС. При этом АР Крым является одним из 7 главных приоритетов проекта ЕС “Офис совместной поддержки интеграции Украины в европейское исследовательское пространство”;
- *занятость и социальное развитие*, в частности посредством соответствующих программ образования и повышения квалификации;
- *миграция* (в т.ч. борьба против нелегальной миграции) и *борьба против трансграничной преступности*;
- *региональное развитие*, с особым акцентом на развитие *приграничного сотрудничества при черноморских регионах*. В этой сфере начата реализация Программы трансграничного сотрудничества в регионе Черного моря (*The Black Sea Cross-border Cooperation Programme*), вовлекающая в совместную деятельность региональные органы десяти государств – Азербайджана, Армении, Болгарии, Греции, Грузии, Молдовы, РФ, Румынии, Турции, Украины.

Следует отметить, что среди выделенных приоритетов особое значение имеют три – окружающая среда, транспорт и энергетика, относительно которых ЕС выступила с намерением сформировать специальные *секторальные партнерства*, реализуемые через конкретные проекты развития¹⁰. Первое из них – Черноморское партнерство в области охраны окружающей среды (*Black Sea Environmental Partnership*) – было реализовано на конференции в Брюсселе 16 марта 2010г. и нацелено на сохранение биоразнообразия, интегрированное управление развитием прибрежных территорий и бассейнов рек, принятие мер против источников загрязнений, внедрение мониторинга, экологических исследований и эко-инновационной деятельности.

Все эти приоритеты, безусловно, имеют самое прямое отношение к стратегии развития АРК, и они должны быть тесно сопряжены с намечаемыми в рамках этой стратегии мерами. Кроме того, эти возможности расширяются благодаря принятому в мае 2010г. проекту ЕС “Совместная инициатива сотрудничества в Крыму” (*СИСК*), представляющей собой совместную инициативу ЕС и ряда стран-членов (Великобритания, Венгрия, Германия, Литва, Нидерланды, Польша, Финляндия, Франция, Чехия, Швеция, Эстония). В рамках этой инициативы ЕС содействует в создании регионального агентства развития Крыма и двух информационных центров (в Симферополе и Севастополе), улучшения социальной инфраструктуры, совершенствования потенциала для туризма и повышения способности к привлечению прямых иностранных инвестиций. В сотрудничестве с Программой развития ООН осуществляются микропроекты в восьми регионах Крыма в области энергоэффективности¹¹.

Следует также учесть, что деятельность в направлении указанных приоритетов должна быть поддержана интенсивными контактами и на уровне неправительственных организаций в формате “Черноморского форума” (*Black Sea Forum*).

Аспект широкого вовлечения в механизмы стратегии развития АРК неправительственных структур и частного бизнеса имеет исключительно большое значение. И в этой связи следует прямо констатировать, что в тексте стратегии недостаточно четко присутствует разграничение задач, за которые несет ответственность государство, от задач частного бизнеса и от задач, требующих государственно-частного партнерства. Это приводит к гипертрофии сферы государственной ответственности – что при ограниченности государственных ресурсов (и, прежде всего, финансовых ресурсов бюджета) делает многие из многочисленных поставленных задач труднореализуемыми.

Справедливости ради следует отметить, что в стратегии приведен перечень институтов, ответственных за ее реализацию, который включает целый ряд полугосударственных и негосударственных структур – Совет инвесторов при Совете Министров АРК, Агентство регионального развития АРК, Центр координации делового взаимодействия власти и бизнеса, органов местного самоуправления, неправительственных и волонтерских организаций, Фонд развития АРК, предназначенный для проведения операций по инвестированию, гарантированию и предоставлению грантов. Однако далее этой общей констатации дело не пошло: отсутствует общая схема организации выполнения стратегии с четким распределением функций отдельных звеньев системы.

Совершенно очевидно, что составление такой схемы не должно откладываться “на потом” или отдаваться на волю коммерческого торга между чиновниками и отдельными заинтересованными бизнес-группами. Это в своей основе *публичный* вопрос, который должен решаться в режиме максимальной открытости и с учетом *общественных* интересов. **От того, насколько правильным и защищенным от коррупции будет процесс составления такой принципиальной схемы взаимодействия, в решающей мере зависит дальнейший ход реализации стратегии и ее конечные результаты.**

В немалой степени успех или неудача в реализации стратегии будет также определяться уровнем информационной открытости мер, связанных с ней. Очевидно, правительству Крыма было бы целесообразно создать специализированный сайт, посвященный этой проблеме, предусмотрев при этом функции приема предложений по совершенствованию политики реализации стратегии и подготовке проектов развития инновационного характера.

И, наконец, последний по порядку, но не по значению, аспект государственного финансового обеспечения. Очевидно, что обеспечить ускоренное развитие Крыма и “расширку” всех узких мест в его экономике и социальной сфере вряд ли возможно, полагаясь исключительно на бюджетные ресурсы АРК – тем более учитывая нынешнее господство краткосрочных подходов к бюджетной политике. Здесь необходимо продумать *долговременные* бюджетные перспективы с учетом взаимодействия бюджета АРК и государственного бюджета Украины на период до 2020г. При этом важно оценить возможности использования финансируемых из центрального бюджета общенациональных программ инновационного развития, в которых надлежащее место должно принадлежать Крыму. ■

⁹ При поддержке Европейской Комиссии с января 2008г. начал осуществляться проект создания сети для международного сотрудничества в области науки и техники стран Восточной Европы и Центральной Азии (*INCO Net EECA project*). Этот исследовательский консорциум ныне включает 23 исследовательских института из 21 страны (Австрии, Азербайджана, Армении, Беларуси, Болгарии, Германии, Греции, Грузии, Казахстана, Молдовы, Норвегии, Польши, РФ, Румынии, Турции, Узбекистана, Украины, Финляндии, Франции, Швеции, Эстонии). См. сайт этого научного партнерства – <http://www.inco-eeca.net>

¹⁰ Black Sea Synergy: MEMO/10/78. – Brussels, 15 March 2010, p.2. – Available at: http://ec.europa.eu/external_relations/blacksea/doc. Имеется в виду, что ЕС поможет в финансировании этих проектов в их начальной стадии (*seed-money*) с последующим представлением этих проектов институтам, готовым к инвестированию в инфраструктуру.

¹¹ Делегация Европейского Союзу в Україні. Посол ЄС відвідає Крим та відкриє проект, що фінансується у Севастополі. – Див.: сайт Делегация Европейского Союза в Украине, 18 февраля 2010г., http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2010/2010_02_18_2_uk.htm

КРЫМСКИЙ ВЗГЛЯД НА КРЫМСКУЮ СТРАТЕГИЮ

Андрей КЛИМЕНКО,

председатель Совета

Таврического института регионального развития

Критический анализ “Стратегии экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011-2020 годы” (далее – Крымская стратегия-2020¹) изначально подразумевает наличие собственной системы взглядов критиков на оцениваемую работу. Отсутствие таких взглядов приводит к банальным замечаниям типа “а почему о том-то забыли...”. Подобная критика в адрес анализируемого документа уже несколько месяцев после публикации стратегии является в Крыму типичной и массовой, но по своей сути не является критикой.

ОБЩАЯ ОЦЕНКА. ЧЕРНОМОРСКИЙ ПРОРЫВ

С учетом сделанного выше замечания, наша общая оценка *Крымской стратегии-2020* выглядит так. Этот документ, несомненно, является стратегией, а не планом социально-экономического развития советского типа, которые до сих пор ошибочно, часто и повсеместно ассоциируются со стратегиями развития регионов, но стратегиями не являются.

Отличительный признак стратегии – наличие стратегической доктрины. Доктрина – то есть руководящий принцип – в *Крымской стратегии-2020* не только присутствует, но и носит революционный характер в сравнении с официальными документами предыдущих лет, имевшими такие же названия.

Впервые не только на экспертном, но и на государственном уровне² заявлено, что:

(а) развитие Крыма нужно рассматривать в многоугольной рамке геоэкономической конкурентоспособности Черноморского региона, а не в привычном треугольнике Крым-Киев-Москва;

(б) Крым должен иметь амбициозной целью стать из аутсайдера лидером этого региона;

(в) при этом миссия Крыма – еще и в том, чтобы представлять в этом регионе мира геополитические и геоэкономические интересы Украины.

В этом контексте можно считать сильной и достаточно удачной формулировку видения будущего Крыма в 2020г., в которой почти все имеет смысл и расставлено на свои места:

“...Крым 2020 – это регион, который:

- является новатором по внедрению управленческих, социальных и технологических инноваций, направленных на стратегию опережающего развития, социальную консолидацию и формирование новой региональной идентичности;

- встал на путь экономического развития в качестве конкурентоспособного субъекта единого

экономического пространства Украины и Черноморского субрегиона;

- гарантирует безопасность жизни и пространство для реализации профессионального, кадрового и творческого потенциала граждан;

- создает комфортные условия для пребывания гостей региона – потребителей рекреационных услуг;

- является гарантом развития диалога культур в Черноморском макрорегионе, обеспечивает сохранение многообразия культур, сложившихся исторически, создает условия для их равноправного развития и взаимообогащения;

- обеспечивает сохранение биоразнообразия в природе, экологическую безопасность окружающей среды; занимает лидирующие позиции в сфере внедрения модели устойчивого развития;

- способствует реализации международного транспортно-коммуникационного потенциала Украины в Черноморском макрорегионе;

- входит в группу высокоразвитых регионов Украины по качеству жизни и уровню социальных стандартов...”

Фрагменты, складывающиеся в достаточно цельный абрис “черноморского вектора” *Крымской стратегии-2020*, присутствуют практически во всех разделах документа. Если для этого принципиального доктринального положения удастся создать еще и оригинальный механизм реализации (*Крымская стратегия-2020* подробно его не описывает, а содержит лишь отдельные намеки на него), это может иметь далеко идущие последствия, способные коренным образом изменить Крым, открыв для него, без преувеличения, новую страницу истории.

В целом, этих стратегических положений, раскрытых с соответствующей детализацией, уже достаточно, чтобы считать *Крымскую стратегию-2020* удавшейся работой – указанная новация несомненно перевешивает присутствующие в документе недостатки проработанные и даже иногда откровенно слабые стороны.

¹ Поскольку на этапе от обсуждения до окончательного принятия Крымская стратегия-2020 имела несколько итераций, уточним, что в этой статье анализируется документ в окончательной редакции, утвержденный Советом министром АР Крым, а затем Верховной Радой АР Крым Постановлением №121-6/10 от 27 декабря 2010г. – Сайт Совета министров АРК, <http://www.ark.gov.ua/images/strategiya2011-2020new-5.pdf>

² Основной разработчик Стратегии – Национальный институт стратегических исследований при Президенте Украины, а сама Стратегия утверждена Советом министром и Верховным Советом Автономии.

КРЫМСКАЯ СТРАТЕГИЯ-2020 КАК ОТРАЖЕНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ТРАНЗИТА

Наряду с указанным выше “черноморским прорывом”, *Крымская стратегия-2020* несет на себе явный отпечаток состояния затянувшегося “цивилизационного транзита” постсоветского общества и его элит. Это вполне естественно для современного этапа развития постсоветского пространства в целом, Украины и, в т.ч., Крыма, как особенной, но неотъемлемой части.

Это также естественно для пока еще преобладающих представлений о стратегическом развитии, которые тоже находятся в движении, пусть и в слишком долгом. В представлениях большинства стратегий еще по-прежнему ошибочно отождествляются с комплексными планами социально-экономического развития территории, весьма часто – считаются лишь модной и навязанной сверху управленческой игрой, и пока немногие искренне пытаются заниматься стратегированием всерьез.

Все эти оттенки присутствуют в *Крымской стратегии-2020*. По своему стилю, структуре и языку она является документом переходным, в котором новаторские креативные прорывы нередко перемешиваются со старыми штампами и стереотипами. Поэтому особенно важно – как при ее анализе, так и при реализации – увидеть и разделить первые и вторые.

Рассматриваемый документ отражает реальное состояние крымской стратегической мысли на сентябрь 2010г., когда этот текст, разработанный за 2 месяца, был впервые представлен как целостный документ. Необходимость ускорения динамичных перемен в Крыму, осознаваемая руководством Совета министров Крыма, требовала столь же быстрой выработки стратегических решений и ответов хотя бы на такие главные вопросы:

- (а) в какой точке отсчета реально находится Крым;
- (б) к чему приведет сохранение траектории идущих процессов;
- (в) в каких координатах и каких очертаниях представляется будущее Крыма.

Нужно признать, что ответы на эти ключевые вопросы получились, на наш взгляд, адекватными, хотя темпы разработки документа не смогли не сказаться на его содержании.

Наряду с этим, надо отметить, что, несмотря на указанные выше доктринальные прорывы и переходный характер, *Крымская стратегия-2020* – в большей степени документ все же индустриальной, а не постиндустриальной эпохи. Это оставляет много возможностей для ее развития, модификации и наращивания. Символическую возможность для этого, в частности, дает прямая интеллектуальная связь, которую имеет Крым с главным научным наследием В.И.Вернадского – учением о разумной оболочке земли “ноосфере”, опередившим на многие десятилетия мировую мысль.

В некотором смысле *Крымская стратегия-2020* несет социалистический отпечаток искусственно выведенной, как “телега впереди лошади”, социальной ориентированности. Так, адекватно сложив образ будущего, авторы стратегии при формулировании стратегической цели демонстрируют подверженность влиянию то ли советского патернализма, то ли постсоветского политическо-го популизма, сконструировав ее так:

“Стратегической целью развития Автономной Республики Крым является достижение устойчивого

роста уровня и качества жизни крымчан на основе сбалансированной социально-экономической системы инновационного типа, гарантирующей экологическую безопасность, динамичное развитие экономики и реализацию стратегических интересов Украины в Черноморском регионе”.

На наш взгляд, видится гораздо более адекватным и отвечающим реалиям формулировать стратегическую цель в другой конструкции, например:

“Стратегической целью... является достижение социально-экономического лидерства Крыма в Черноморском регионе за счет концентрации основных ресурсов территории на ..., наращивании социального и культурного капитала и актуализации интеллектуального и иного потенциала населения Автономии с вытекающим из этого повышением уровня и качества его жизни”.

В стратегических документах о региональном развитии, как нам представляется, пора перестать повторять политические заклинания о повышении жизненного уровня народа как главной цели власти, а единственно ставить на первое место развитие территории как единственный источник повышения этого качества жизни.

Переходный характер документа и динамичная неопределенность переживаемой эпохи не только позволяют, но и настоятельно требуют говорить о том, что *Крымскую стратегию-2020* было бы неправильным рассматривать как нечто застывшее, неизменяемое, раз и навсегда установленное директивным путем. Уже сегодня, в процессе происходящих в Крыму перемен, некоторые положения выглядят иначе, чем полгода назад. И это не смертельно. Это всего лишь показывает, что современные стратегии в быстро меняющемся мире не могут быть статичными и нуждаются в постоянной коррекции, соотносясь с глобальными и региональными процессами и состоянием общества.

СУРОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ ТОЧКИ ОТСЧЕТА

Любая стратегия обязана начинаться с оценки параметров исходной точки. В этом смысле *Крымская стратегия-2020* выгодно отличается от множества предшествовавших документов, давая нелицеприятную, но реальную оценку неконкурентоспособности экономики Крыма в Черноморском регионе и жесткие негативные прогнозы – как при сохранении инерционного сценария развития, так и при авторитарной модернизации, названной “мобилизационным сценарием”.

Более того, эту оценку имело бы смысл еще ужесточить – с учетом того, что в общественном сознании десятилетиями формировалось приукрашенное, завышенное представление о якобы априори высоком потенциале Крыма. Отголоски этих пропагандистских заклинаний и клише встречаются и в *Крымской стратегии-2020*, о чем речь пойдет ниже, причудливо соседствуя с указанными жесткими оценками.

Крым, действительно, опасно отстал в развитии от своих конкурентов в Черноморском регионе, но нужно, на наш взгляд, серьезно акцентировать, что это отставание в современном мире легко может стать фатальным.

В условиях глобализации уже не может быть устойчиво успешных регионов, обязанных этой успешностью только географическому положению, климату или прежним достижениям. Регионы-лидеры очень быстро и неожиданно превращаются в аутсайдеров, а обратное превращение далеко не всегда возможно даже при наличии выгодной географии и количества солнечных дней в году. Черноморские страны и их приморские регионы уже сейчас, прямо

на глазах, делятся на тех, кто вырвался вперед и успел поймать волну современной модернизации, и тех, кто может отстать навсегда.

СТАРЫЕ МИФЫ О РЕСУРСНОМ ПОТЕНЦИАЛЕ

Пожалуй, самой большой проблемой *Крымской стратегии-2020* является тезис об “уникальности Крыма и его мощном природно-климатическом и производственно-технологическом потенциале”. Возможно, привычная псевдоаксиома помешала авторам Стратегии пойти по естественному пути – определению стратегических приоритетов на основе оценки реальной конкурентоспособности различных видов ресурсного потенциала Крыма в современной мировой и/или региональной экономике.

На наш взгляд, *Крымская стратегия-2020* была бы обязана иметь в своем фундаменте такой основополагающий принцип – для успешного развития в Крыму должны производить то, что не умеют другие территории, или хотя бы то, что будет лучше получаться именно в этой точке Черноморского региона. Но в работе, к сожалению, нет явных выводов о том, какие из ресурсов Крыма являются наиболее конкурентоспособными и быстро актуализируемыми (то есть эффективно вводимыми в современный хозяйственный оборот), хотя явные подسказки в отношении ответа на этот вопрос и “защиты” в сформулированном авторами Стратегии образе будущего.

Под таким углом зрения эта привычная оценка ресурсного потенциала Крыма в *Крымской стратегии-2020* выглядит скорее как дань устоявшимся стереотипам и штампам из экономических и краеведческих справочников социалистического периода.

Вероятно, таким выводам способствовал период 2002-2008гг., когда после достижения дна кризиса 1990-х, на фоне восстановительного роста экономики первой половины “нулевых” годов, Крым получил определенную передышку. В те годы рост туристического потока и особенно спекулятивный спрос на землю и недвижимость у моря создали иллюзию бурного экономического роста и инвестиционных перспектив полуострова.

Когда спекулятивный пузырь на рынке недвижимости лопнул, а туристический поток после кризиса, начавшегося в 2008г., резко упал – оказалось, что в Крыму на самом деле не так много ресурсов развития вообще, а материальных ресурсов – в особенности.

На самом деле – большой вопрос, какие ресурсы Крыма могут рассматриваться как базовые не просто для развития в XXI веке, не просто для догоняющей модернизации, а для модернизации опережающей (а именно об этом идет речь в *Крымской стратегии-2020*).

Туризм не относится к тем потребностям человека, без которых нельзя прожить. **Туристические ресурсы Крыма уникальны, но с обидной оговоркой – только для Украины.** В Крыму – рискованное земледелие и очень мало своей пресной воды. На полуострове много солнца и ветра – и это, пожалуй, лучший потенциал “зеленой” энергетики в Украине. А вот каковы реальные запасы нефти и газа на морском шельфе – еще непонятно. В Черном море огромные запасы горючего сероводорода, но еще нет технологий его использования. В Крыму хороший климат для лечения многих актуальных болезней человечества, но этот ресурс не работает без медицинской базы.

В этой ситуации, на наш взгляд, нужно признать следующее. **Материальные ресурсы Крыма являются весьма скудными для современного опережающего развития.** А если так, то у региона

просто нет другого выхода, кроме как: (а) выявлять и заставить работать уже существующие ресурсы другого типа – нематериальные, интеллектуальные, социальные, гуманитарные; (б) создавать новые ресурсы развития территории, используя фактор географического положения и климата.

Все это – ресурсы деятельности людей, в т.ч. их бизнесов. Следовательно, развитие новых ресурсов территории, на наш взгляд, есть создание новых деятельности и бизнесов, имеющих как внутригосударственную, так и экспортную ценность.

Весьма вероятно, что к такого рода ресурсам (после соответствующей огранки и актуализации) можно отнести внутренний ресурс крымской толерантности, ненасильственных методов разрешения конфликтов, межэтнического и межконфессионального диалога, делая их “экспортным товаром”, а сам Крым, как центр Черного моря, донором и фундаментом Черноморской безопасности и открытости экономического сотрудничества. Спрос на это, с учетом глобальных тенденций повышения турбулентности мира в целом и неудачи европейской модели мультикультурализма в частности, будет высоким.

УЧЕТ ГЛОБАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В РЕГИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЯХ

Учет глобальных факторов – слабое место многих региональных стратегий, в которых, как правило, забывают о том, что глобализацию называют еще и “революцией регионов” – в том смысле, что их административные границы перестают улавливать течение жизни – миграционные, финансовые потоки и собственность. “Революция регионов” означает, что модели развития, сформулированные “до глобализации”, утратили эффективность.

В этом смысле *Крымская стратегия-2020* идет дальше многих региональных аналогов, вводя, как уже неоднократно говорилось, тезис о конкурентоспособности крымской экономики в контексте Черноморского региона или предупреждая, что Крым в условиях глобализации имеет риск стать объектом внешнего управления.

Но при этом *Крымская стратегия-2020* все же оставляет за рамками рассмотрения такие важнейшие темы глобального уровня как, например, демографический переход, глобальные миграции, изменение климата и резкое обострение борьбы за жизненно важные ресурсы – продовольствие, энергоносители и пресную воду – хотя эти темы могут самым серьезным образом повлиять на будущее Крыма. Оставлен за скобками и вопрос о том, каким будет в обозримом будущем мир и окружающий Крым регион Черного моря в контексте мегатрендов мирового развития, которые, в частности, не исключают прохождения нижней точки современного этапа глобального кризиса в период 2014-2016гг.

УЧЕТ ВНЕШНЕЙ И ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ

Крымская стратегия-2020 сделана как бы в безвоздушном внутриполитическом (sic!), геополитическом и даже отчасти геоэкономическом пространствах (несмотря на поставленные геоэкономические цели). Ее авторы демонстративно создают искусственную среду, в которой есть только крымская экономика и намеки на внешнюю конкуренцию, в которой нет крымского социума, нет политики, нет почти ничего, кроме голой экономической и управленческой модели.

Это уже стало наиболее легкой, лежащей на поверхности, мишенью для критики. Но мы постараемся

не поддаться общему рефлексу – авторы *Крымской стратегии-2020*, безусловно, имели право на такой методологический и тактический ход. Отстроиться от внешней среды, создать эдакий вакуум и посмотреть в нем на экономику Крыма.

Но, когда несущая конструкция стратегии сформулирована, уже ничего не мешает ввести в эту модель дополнительные внешние и внутренние условия. Это может значительно повысить ценность стратегического документа на этапе его практической реализации.

Впрочем, состояние крымского социума само по себе (неизбежно и независимо от того, написано это в анализируемом документе или нет) потребует от инициаторов стратегических преобразований в Крыму: (а) ускоренного избавления от паразитарных образований в крымских элитах, ставших главным тормозом развития; (б) создания в крымском обществе атмосферы свободных дискуссий; (в) формирования новой социальной основы для поддержки модернизации и новой крымской элиты; (г) демонстративной и беспрецедентной открытости органов власти и местного самоуправления как способа преодоления коррупционного имиджа Крыма и недоверия населения, и инвесторов.

ВЫБОР ПРИОРИТЕТОВ

Безусловно, одной из самых интересных и важных тем любой стратегии является **выбор стратегических отраслевых или программных приоритетов**. Авторы *Крымской стратегии-2020* сделали в этом смысле ряд существенных подвижек, но, тем не менее, им не удалось, на наш взгляд, довести эту важнейшую часть стратегии до степени завершенности.

Прежде, чем пытаться оценивать их выбор, сделаем небольшое отступление. **Смысл слова “приоритет” в стратегии означает очень простую вещь – приоритетная отрасль развивается первой, то есть за счет других, которым придется подождать до лучших времен.**

Устоявшейся методологии определения приоритетных отраслей не существует. Это связано в т.ч. с тем, что в условиях глобализации происходит переход от старого типа индустриального развития к новому – пространственному развитию территории. Этот переход уже ломает старые методы, но еще в окончательном виде не предложил новых.

В основе пространственного развития лежит инфраструктурный “каркас”. В первую очередь, транспортный, коммуникационный, энергетический, вдоль которого организуется “сборка” бизнес-процессов, формируются “коридоры развития” и удерживается социальная жизнь на территории. С другой стороны, как уже говорилось, перспективная структура экономики Крыма должна в максимальной степени отвечать его реальному ресурсному потенциалу и геоэкономической конкурентоспособности. Кроме того, выбор приоритетов развития Крыма предполагает наличие у региональных субъектов организационных (управленческих) и финансовых возможностей реализовать их на практике, иначе приоритеты становятся фикцией.

Количество стратегических приоритетов, то есть “точек роста”, в регионе зависит от его богатства – **чем богаче регион, тем большее количество приоритетных отраслей он может развивать**. При дефиците инвестиционных ресурсов нужно ограничиться лишь самым малым количеством наиболее актуальных приоритетов (при этом далеко не все отрасли, попавшие после выбора точек роста в “неприоритетные”, теряют перспективы

своего развития – они просто остаются без целевой государственной поддержки).

Приоритеты должны определяться с точки зрения потенциальной рентабельности соответствующего бизнеса. **Бедный регион не может позволить себе роскошь поддерживать нерентабельные или низкорентабельные отрасли экономики.** Приоритеты должны быть определены так, чтобы при их реализации автоматически возникала цепная реакция позитивных последствий в смежных отраслях и сферах – эффект регионального мультипликатора.

При выборе приоритетов нужно учитывать несколько обстоятельств, связанных со схемами практической реализации: (а) масштабность и инвестиционная привлекательность (понятность) для банков и инвесторов с точки зрения прибыльности; (б) понятность для региональных и международных организаций; (в) наличие у органов государственной власти прямых рычагов участия (деньги, права собственности, лицензирование, прямое законодательное или нормативное регулирование, возможность выпуска государственных ценных бумаг и т.д.). При отсутствии механизмов реализации отрасль (проект, группа проектов) не может попадать в список приоритетов (государственных или региональных).

И естественно, они должны прямо корреспондироваться и со стратегической доктриной, и с образом будущего.

А теперь, на фоне этих принципов, рассмотрим систему приоритетов *Крымской стратегии-2020*, которая в сжатом виде выглядит так:

- (1) реформирование санаторно-курортного и туристического сектора;
- (2) формирование агросектора XXI века;
- (3) модернизация отраслевой структуры промышленности;
- (4) развитие транспортного потенциала;
- (5) создание среды, благоприятной для жизни.

Из этого перечня следует, что авторы стратегии видят Крым, прежде всего, как курортно-аграрный регион. Это вызывает естественный вопрос: может ли в принципе курортно-аграрный регион, говоря языком образа будущего, сформулированного в *Крымской стратегии-2020*, быть “новатором по внедрению управленческих, социальных и технологических инноваций, направленных на стратегию опережающего развития...”, быть конкурентоспособным субъектом единого экономического пространства Украины и Черноморского субрегиона”? Мы не думаем, что на него, даже с натяжкой, можно дать положительный ответ.

По-видимому, авторы *Крымской стратегии-2020* попали в традиционную крымскую ловушку – вопрос о приоритетах для Крыма за последние 20-25 лет настолько мифологизирован как в информационном пространстве, так и в общественном сознании, что считается безальтернативным. И авторам стратегии, сделавшим новаторский прорыв в определении нового геоэкономического позиционирования Крыма в Черноморском регионе, не удалось столь же новаторски подойти к идеям о современной перспективной структуре экономики Крыма в этом же контексте.

Курортно-туристическая отрасль, которой *Крымская стратегия-2020* отводит 1-й приоритет, на самом деле не стала за 20 лет своего существования в условиях рынка лидером и “мотором” крымской экономики.

И вряд ли может им стать, поскольку, имея объективную длительность летнего курортного сезона в 2-3 месяца, эта отрасль находится в заведомо худшей конкурентной ситуации, чем курорты всех основных конкурентов Крыма. А отсутствие устойчивого снежного покрова в Крымских горах, естественно, делает сложно реализуемым в Крыму зимний отдых на горнолыжных курортах, имеющих во всех Черноморских странах, кроме Молдовы.

Вызывает большие вопросы низкий 3-й рейтинг приоритетности промышленности и отсутствие в списке приоритетов таких авангардных отраслей для экономики XXI века как наука, образование, медицина.

Конечно, в этом же контексте надо отдать должное авторам *Крымской стратегии-2020*, которые весьма решительно перенесли акцент с туризма на санаторно-курортное лечение, т.е. курортную медицину. Нельзя не согласиться и с тезисом о необходимости создания конкурентоспособной промышленности на основе передовых достижений науки и техники. Однако, как нам представляется, более радикальный взгляд на новую отраслевую структуру Крымской экономики был бы более полезным, чем аккуратное смещение акцентов, не всегда видимое с первого взгляда.

Авторы Стратегии были чрезмерно осторожны в промышленной тематике – по всей видимости, опасаясь, что слова “промышленное развитие” войдут в противоречие с “устойчивым развитием”.

При этом нужно отметить, что вследствие обрушения ранее существовавшей на полуострове советской структуры экономики, основой которой был военно-промышленный комплекс, приборостроение и судостроение (преимущественно в военных целях), Крым из региона, производящего наукоемкие для того времени товары с высокой добавленной стоимостью, превратился в регион, производящий простейшие услуги, не требующие высокого уровня человеческого потенциала. Качественная депопуляция – снижение количества населения, работающего в прорывных отраслях экономики, едва ли не страшнее депопуляции количественной.

На наш же взгляд, даже декларативная формулировка об амбициозном приоритете технологической революции, направленной на создание в Крыму с нуля “экологичной экономики XXI века”, включая разработку и массовое производство любых видов технических систем и устройств, снижающих энергопотребление и зависимость от углеводородов, была бы не только своевременна и актуальна, но и с интересом воспринята инвесторами.

Формирование агросектора XXI века – вполне понятный приоритет, однако в этом смысле *Крымская стратегия-2020* несет на себе несомненный отпечаток некоторой теоретической робости, которая свойственна постсоветскому “аграрному мышлению”. На наш взгляд, основная проблема этого раздела состоит в том, что в нем (по-видимому, из-за сложности социальной составляющей) закрываются глаза на несоответствие советской колхозно-совхозной системы расселения в аграрных районах полуострова мировым тенденциям в аграрном секторе экономики. Эта система расселения неизбежно будет отмирать по мере проникновения в эту отрасль современных технологий и, соответственно, сокращения занятости, усиливающего отток населения из сельских районов.

В этом контексте нельзя исключать, что ключ к новой системе территориальной организации аграрного сектора лежит в решении проблемы транспортной доступности районов аграрного производства.

Представляется неочевидной (несмотря на кажущуюся теоретическую очевидность) перспективность приоритетности развития транспортного потенциала Крыма (кроме развития внутренних транспортных коммуникаций, что, несомненно, приоритетно) – в конкретных условиях конкуренции за транзитные транспортные потоки между регионами и портами Украины и приморскими областями других Черноморских государств...

Что касается создания среды, благоприятной для жизни, то это, на наш взгляд, может являться следствием повышения капитализации территории как результата развития ее “экспортного” потенциала – в смысле роста производства товаров и услуг, находящихся спрос за пределами Крыма.

Поэтому, как представляется авторам, более адекватной глобальным вызовам XXI века была бы, например, система стратегических приоритетов с такими нюансами:

(0) Безопасный Крым;

(1) создание Черноморского центра “зеленой”, низкоуглеродной и наукоемкой промышленности, в т.ч. аграрной, ориентированной на рынки Черноморских стран;

(2) курортное лечение на основе сочетания современных медицинских технологий, климатотерапии и реабилитации для продления активной жизни и долголетия населения Европы;

(3) развитие современного образования и комплекса наук о ноосфере, включая технологии сетевого и информационного общества.

Сложность новых представлений о необходимости Крыму “структурной революции” в экономике – следствие сложных процессов последнего десятилетия, которые требуют глубинного анализа. Существующая отраслевая структура экономики полуострова – не оптимум, а остаточные явления стихийного распада крымской экономики советского периода. Модернизировать ее бесполезно, оптимальнее – создавать заново.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Для Крыма, с учетом его сложной истории и особенностей, конкурентоспособность – вопрос исторической судьбы, а для Украины – вопрос ее целостности и национальной безопасности.

На наш взгляд, в условиях, когда в усложняющемся мире невозможно просчитать и спрогнозировать все, именно та новая рамка геоэкономической конкурентоспособности Крыма в Черноморском регионе, которая предложена в *Крымской стратегии-2020*, должна и, весьма вероятно, будет автоматически формировать: (а) коридоры развития; (б) систему ограничений – “красных флажков”, за которые нельзя выходить; (в) требования к проектному наполнению стратегии, человеческому потенциалу, инвестиционному климату и системе управления развитием; (г) ориентиры и критерии для мониторинга и оперативной коррекции траектории регионального развития.

В этом смысле попытки достичь излишней подробности и детализации стратегического документа будут сами по себе терять актуальность. Сила этого алгоритма в том, что, осознанно приняв его, Крым будет вынужден постоянно сопоставлять себя с соседями – как конкурентами и/или партнерами, искать и понимать свои преимущества, устранять несоответствия и блокировать риски. И это главный результат *Крымской стратегии-2020*. Процесс – будем надеяться – пошел. Вопрос уже не столько в теории, сколько в практике. ■

КРИМСЬКА ЕКОНОМІКА БЕЗ МІФІВ І СТЕРЕОТИПІВ

Тетяна ГУЧАКОВА,
директор Таврійського інституту
регіонального розвитку

Андрій КЛИМЕНКО,
голова Ради Таврійського
інституту регіонального розвитку

Адекватне усвідомлення природи процесів у кримській економіці є вкрай необхідним для реальної оцінки ситуації в АР Крим. Актуальність цього питання зумовлена ще й тим, що з радянських часів стосовно Криму продовжують існувати звичні стереотипи. Вони суттєво викривлюють реальний стан справ і перешкоджають розробленню ефективних державних і регіональних стратегій розвитку Криму, формуванню конкурентного середовища, позиціюванню економіки півострова серед регіонів України та в Чорноморському регіоні на фоні світових процесів глобалізації і регіоналізації.

У суспільній свідомості, інформаційному просторі, в експертному та політичному середовищі, в державних колах як у Криму, так і в Україні загалом, сформувався стійкий багаторічний шаблон – розглядати майже всі соціально-економічні процеси на півострові переважно в контексті його туристичного минулого та майбутнього. Таке сприйняття кримської економіки перетворилося на звичний та немов би природний контекст формування всіх попередніх планів її розвитку, який, проте, не має фундаментального економічного підґрунтя. Цей шаблон є значною мірою одним із багатьох кримських міфів, але таким, що в умовах інформаційного суспільства потужно впливає на реальні економічні та політичні рішення.

Реальна природа економічних процесів у Криму за радянських часів і протягом останніх 20 років насправді (і на жаль) не була і не є такою, що пов'язана переважно з туризмом і рекреаційними ресурсами півострова. На наш погляд, головною проблемою соціально-економічного розвитку АР Крим загалом і цієї галузі зокрема була та залишається неспроможність уявити цілісну модель цього розвитку, пов'язати в технологічний ланцюжок процеси в кожній галузі, кожному секторі соціально-економічної діяльності.

Навіть побіжний аналіз економіки Криму за радянських часів з точки зору зайнятості населення, використання території, державних інвестицій дозволяє зробити висновок, що Крим був: (1) насамперед величезною військовою базою; (2) промисловим і науковим центром загальносоюзного значення у приладобудуванні та суднобудуванні для військових потреб; (3) одним із центрів харчової промисловості СРСР зі спеціалізацією на переробці риби, овочів, фруктів і винограду. При цьому спеціалізація Криму як “всесоюзної здравниці” не супроводжувалася відповідним внеском санаторно-туристичної галузі в економіку півострова – діяльність цієї галузі була насамперед витратною загальнодержавною соціальною програмою для населення СРСР, від якої не вимагалось економічної ефективності.

Всі згадані пріоритетні напрями спеціалізації економіки Криму радянського періоду було майже повністю або переважно втрачено в 1990-х роках під час стихійних ринкових процесів.

Це стосується “військового сектору”, приладобудування, суднобудування та судноремонту, легкої промисловості, рибної промисловості, виготовлення плодоовочевої продукції, садівництва. Адекватної заміни цим галузям за останнє десятиліття не з'явилося. Вивільнені з цих галузей трудові ресурси було поглинуто переважно малим торговельним бізнесом, що був не стільки класичним видом підприємництва, що створює середній клас, скільки засобом виживання та самозайнятості населення.

Сучасна структура економіки Криму склалася у 2002-2003рр. на підґрунті докорінної і драматичної за масштабами стихійної реструктуризації економіки Криму в 1990-х роках. Нову структуру, що залишається практично незмінною дотепер, можна охарактеризувати як усталену, стабільну, але примітивну та безперспективну економіку пострадянського зразка, побудовану за залишковим принципом. Її головним рушієм на цей час є друга за обсягами виробництва (після харчової) хімічна промисловість з часткою 21% промислового виробництва (діаграми “*Структура виробництва продукції промисловості за видами діяльності...*”).

Харчова промисловість, попри збереження її частки та формального лідерства у структурі економіки півострова, не є сьогодні точкою зростання, оскільки, на відміну від радянських часів, обслуговує (за винятком експорту вина) переважно внутрішній попит населення Криму (таблиці “*Сільське господарство АР Крим*”).

**Структура виробництва продукції промисловості за видами діяльності
(без виробництва та розподілення електроенергії, газу та води), %**

	1985	2001	2009
Харчова промисловість і переробка сільськогосподарських продуктів	43,9	40,0	51,6
Легка промисловість	7,5	0,9	0,1
Целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість	0,2	2,0	1,9
Хімічна та нафтохімічна промисловість	7,5	20,7	21,0
Виробництво інших неметалевих мінеральних виробів	5,2	3,6	2,6
Металургія та оброблення металу	2,2	1,8	2,7
Машинобудування, ремонт і монтаж машин та устаткування	32,2	18,9	14,6
Інші види діяльності	1,2	12,2	5,4

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО АР КРИМ

Сировинну базу промислового виробництва плодової продукції для продажу за межами Криму протягом останніх 20 років значною мірою втрачено. Кримське виноробство, внаслідок великих втрат сировинної бази та інфраструктурних перекосів, на які вплинуло занадто тривале збереження радянської структури власності та управління, програє в конкуренції на цьому ринку південним областям України, а з урахуванням вступу України до СОТ розраховувати на його перспективи дедалі складніше.

Характерною особливістю сільськогосподарського виробництва в Криму стало кардинальне підвищення ролі господарств населення, які із середини 1990-х років виробляють більшу частку цієї продукції, ніж колективні підприємства. Можна вважати, що за винятком виробництва зернових, соняшника, винограду та м'яса птиці сільське господарство Криму набуло, на відміну від радянського періоду, фактично "хутирського" характеру. Це супроводжується занепадом соціальної інфраструктури на селі.

Виробництво основних видів продукції харчової промисловості на одну особу, кг

	1985	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
М'ясо, в т.ч. субпродукти I категорії	59,6	69,6	13,0	4,7	3,6	4,1	10,8	18,0	28,7	35,4	39,3	44,3	40,1	...
Ковбасні вироби	14,9	17,1	4,2	2,1	1,7	1,0	0,9	1,2	1,3	1,9	2,7	3,9	7,3	8,5
Тваринне масло	6,0	6,7	2,6	1,4	1,8	2,2	1,7	1,1	1,1	1,0	1,0	1,1	0,8	0,5
Сири жирні	1,1	1,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	1,4	1,5	1,6	1,6	1,7	1,5
Продукція з незбираного молока (в перерахунок на молоко)	173,0	177,8	28,4	13,3	15,3	17,5	15,8	15,9						
Молоко оброблене рідке									4,1	4,2	4,7	5,6	6,1	5,4
Продукти кисломолочні									5,6	5,7	6,0	6,9	6,4	5,3
Олія	6,8	6,5	3,5	3,1	2,7	1,2	0,8	0,8	1,4	0,7	1,1	0,6	0,2	0,3
Консерви, умовних банок:	284,0	354,9	63,8	35,6	38,3	52,7	41,4	44,7						
у т.ч. плодовоовочеві	250,0	311,1	52,6	22,9	26,4	25,2	18,6	19,8						
Соки фруктові та овочеві, нектари									2,3	2,4	3,4	4,8	3,7	0,9
Овочі консервовані натуральні										0,1	0,1	0,0	0,1	0,3
Джеми, желе фруктові, пюре та пасти фруктові чи горіхові										0,4	0,2	0,5	0,6	0,0
Хліб і хлібобулочні вироби	134,0	114,7	97,4	51,7	50,5	49,5	45,0	45,3	42,1	40,7	37,2	36,2	35,4	33,2
Кондитерські вироби	14,6	16,7	1,6	1,1	1,4	1,7	1,5	1,6	0,3	0,6	0,7	1,3	1,3	0,6
Макаронні вироби	10,3	11,5	9,5	7,0	5,9	6,3	6,9	5,5	5,2	5,9	6,1	6,1	6,6	5,9
Борошно	121,0	107,8	86,8	57,9	58,9	67,9	63,5	59,7	60,1	66,2	65,7	77,7	86,1	81,7
Крупи	16,0	17,0	18,2	9,4	7,0	7,8	5,3	7,3	4,1	3,8	8,9	14,7	15,8	13,3
Мінеральні води, л	14,4	15,7	4,0	8,3	9,3	11,0	14,6	16,0	17,4	20,1	16,7	18,7	14,7	8,1
Безалкогольні напої, л	29,6	37,7	8,9	10,2	15,7	34,9	37,9	45,0	23,0	34,3	26,5	33,5	23,1	15,3

Виробництво окремих видів алкогольних напоїв, тис. дал

	1985	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Горілка та лікери-горілочні вироби	1180	-	2507	2022	2588	4594	4113	3588	7169	9657	6686	5531	6760	5047
Вино плодоягідне	3073	-	266	370	235	79	5	-	-					
Вино виноградне	8762	3934	4172	2292	2089	2316	2723	3006	3045	3867	5091	6333	6761	7846
Коньяк	160	246	103	141	178	206	164	191	419	644	765	1064	1331	1039

Площа плодово-ягідних і виноградних насаджень, тис. га								
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Площа плодово-ягідних насаджень:	79,6	71,9	44,4	23,5	21,0	20,3	18,1	16,9
у т.ч. у плодоносному віці	55,4	52,8	40,4	20,9	18,3	16,9	14,7	14,0
Площа виноградних насаджень:	65,5	55,9	42,4	33,5	32,5	31,0	30,3	29,9
у т.ч. у плодоносному віці	53,7	49,9	40,1	29,3	28,3	26,1	24,5	24,2

Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу, кг									
	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Продукція сільського господарства, грн.	2 603	1 332	1 162	1 222	1 295	1 337	1 520	1 803	1 887
Продукція рослинництва, грн.	1 286	716	660	529	527	532	639	891	945
Зернові культури	787	575	434	507	490	517	522	738	708
Соняшник	17	14	15	13	11	16	7	12	8
Картопля	100	127	102	85	67	76	79	149	171
Овочі	169	86	76	53	54	68	89	122	170
Плоди та ягоди	198	34	55	13	25	16	23	45	33
Виноград	125	44	72	35	49	25	50	50	53
Продукція тваринництва, грн.	1 317	616	502	693	768	805	881	912	942
М'ясо (у забійній вазі)	79,8	35,5	28,0	42,9	48,5	51,0	57,7	58,7	59,2
Молоко	353	198	164	158	147	143	153	155	157
Яйця, шт.	442	210	182	230	246	258	277	298	325

Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %									
	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Продукція сільського господарства	19,8	42,8	49,9	46,1	43,9	43,8	46,5	49,9	55,6
Продукція рослинництва	13,1	29,0	29,0	32,2	31,4	33,0	38,4	43,7	54,7
Зернові культури	0,2	1,9	2,1	14,3	16,0	18,4	22,0	22,2	29,5
Соняшник	–	0,5	3,2	5,0	6,4	4,0	7,3	13,3	23,0
Картопля	87,5	98,1	99	98,2	97,9	97,4	97,9	98,3	98,5
Овочі	9,9	47,5	65,9	73,7	76,3	74,5	83,6	84,9	91,9
Плоди та ягоди	14,4	49,6	36,6	64,2	36,0	27,3	45,1	52,9	65,4
Виноград	1,6	3,2	1,9	2,4	2,4	2,8	3,8	4,0	4,9
Продукція тваринництва	26,5	58,8	77,4	56,8	52,5	50,8	52,4	55,9	56,4
М'ясо (у забійній вазі)	26,7	61,4	81,5	45,1	40,7	37,0	38,3	41,6	42,0
Молоко	10,0	44,4	72,4	88,5	87,2	87,1	88,8	90,0	90,0
Яйця, шт.	21,0	38,2	50,8	46,1	43,6	42,7	47,5	48,4	48,8
Вовна	22,6	40,7	59,0	70,3	76,7	81,3	84,1	86,7	87,8

Майже лідерські позиції хімічної промисловості в сучасній економіці Криму зумовлені експортним характером її продукції і досі збереженим попитом на зовнішніх ринках (таблиця “Динаміка окремих показників хімічної промисловості”). Але таке лідерство має місце за майже тих самих обсягів виробництва, за яких у радянські часи хімія мала частку лише 7,5% у кримському виробництві та ділила 3-4 місця з легкою промисловістю, що свідчить про відсутність навіть натяків на інтенсивний розвиток.

Зауважимо, що збереженню хімічної галузі (а фактично – трьох із чотирьох найкрупніших хімічних заводів Північного Криму) сприяв пільговий режим оподаткування в Північнокримській експериментальній економічній зоні “Сиваш” у 1996-2001рр. Це можна вважати єдиною успішною, але локальною за масштабом і нетривалою за часом спробою впливу на структурні процеси у кримській економіці.

Динаміка окремих показників хімічної промисловості

	1990	1999	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекси обсягу виробництва продукції, % до попереднього року	...	124,0	100,4	132,6	117,4	103,6	107,5	98,9	85,0
Частка хімічної продукції в загальному обсязі експорту, %	...	45,9	39,6	50,6	...	...	...	...	52,7
Виробництво сірчаної кислоти (моногідрат), тис. т	532,4	174,1	231,5	455,3	536,5	533,5	559,6	518,6	441,3

Результати інвестиційної діяльності в АР Крим

Друга спроба коригування структури кримської економіки шляхом утворення у 1999-2005рр. території пріоритетного розвитку та вільних економічних зон на території дев'яти міст і районів Криму успіху не мала. Залучити значимі за обсягом і спрямованістю

іноземні інвестиції, в т.ч. до проектів промислового розвитку, на території Криму не вдалося, крім незначного обсягу російських та українських інвестицій на готельні проекти в Ялті та Алушті. В цілому, інвестиційна діяльність у Криму зазнала невдачі.

Динаміка деяких показників інвестиційної діяльності

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Прямі іноземні інвестиції (на початок року), \$ млн.	133,4	128,7	132,7	146,0	162,9	194,8	234,0	331,2	460,4	577,0	726,2	622,1	718,4
Частка прямих іноземних інвестицій в АРК у загальному обсязі іноземних інвестицій в Україну, %	6,46	4,58	4,04	3,77	3,58	3,56	3,44	3,66	2,73	2,67	2,46	1,75	1,79

Особливістю розвитку кримської економіки у 2000-х роках є та обставина, що в період 2003-2008рр. в її структурі відбулася суттєва стихійна ринкова девіація, яка на цей час завершилася. Попередніми роками відбувався розвиток потужного ринкового, переважно тіншового кластеру, що обслуговував продаж-купівлю та забудову земель ("земельно-будівельна лихоманка"). Його розмір неможливо оцінити за даними офіційної статистики. За експертними оцінками, був порівняним з обсягами валового продукту Автономії.

Якщо валовий регіональний продукт АР Крим у 2008р. склав 27,4 млрд. грн., тобто приблизно \$3,4 млрд., то це відповідає ринковій вартості на тіншовому ринку лише приблизно 1-1,5 тис. га землі в період найвищих цін (до \$3-3,5 млн. за га). Враховуючи, що тільки за II половину 2010р. за позовами прокуратури Криму повернуто близько 2 000 га землі, стає зрозумілим масштаб тіншового земельного ринку. Навіть без урахування будівельного ринку та пов'язаних із ним корупційних платежів, що складали, за деякими експертними оцінками, до 50% ринкової вартості житла, можна стверджувати, що саме ця діяльність була основною "галуззю економіки" півострова.

Якщо рентабельність готельного бізнесу вважається високою, коли вона досягає 10-15%, то рентабельність будівництва елітного житла у Криму складала до кризи 2008р. до 500%.

У зв'язку з цим протягом 2000-х років роль одного з головних рушіїв кримської економіки виконувала (разом із хімічною промисловістю) будівельна галузь, хоча офіційні статистичні показники її питомої ваги у зв'язку зі значною тіншовою складовою при продажу квартир і виконанні робіт не демонстрували різкого зростання. Внаслідок обвалу ринку нерухомості у 2008-2009рр., цей кластер втратив актуальність, завдавши, проте, значної шкоди економіці Криму та залишивши негативні наслідки на багато років уперед. Головними з них є професійний і моральний занепад кримської еліти, розбещеної легкими корупційними "земельними" прибутками, а також значною мірою – втрата внутрішніх джерел формування бюджетів розвитку місцевих громад внаслідок передачі значних площ рекреаційних земель під комерційну забудову.

Санаторно-туристична галузь Криму після кризи 1990-х років за показниками числа туристів зазнала у 2007-2008рр. певного зростання. Але ці показники досягли лише рівня середини 1970-х років (таблиці "Курортно-туристичний сектор економіки АР Крим"). У період зростання частка галузі у зведеному бюджеті Криму складала 7-8%, тоді як після кризи 2008р. вона демонструє, за даними податкових органів, тенденцію зниження до рівня 6%. Динаміка та характер розвитку галузі останніми роками відстають від прискореного розвитку туризму у країнах Чорного та Середземного морів.

Курортно-туристичний сектор економіки АР Крим

Динаміка загального числа туристів у Криму, млн. осіб

	1987	1995	1999	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Всього туристів, у т.ч. організованих	7,9	2,5	3,5	4,6	5,0	5,1	5,1	5,13	5,73	5,64	5,0	5,72
у т.ч. в санаторіях і пансіонатах	2,0	0,86	0,75	0,99	1,01	1,02	1,02	1,08	1,25	1,20	1,04	1,10
				0,92	0,89	0,96	0,97	0,94	1,07	1,08	0,91	0,95

* За даними Міністерства курортів і туризму АРК, Головного управління Держкомстату АРК та Таврійського інституту регіонального розвитку

Кількість курортно-туристичних закладів в АР Крим

	1995	2000	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Кількість закладів	469	519	540	549	567	569	565	556	553	554
Санаторії та пансіонати з лікуванням, з них дитячі санаторії	139	146	145	145	141	142	141	140	141	142
Будинки та пансіонати відпочинку	32	33	31	31	29	29	29	29	29	29
Бази та інші заклади відпочинку	115	107	121	119	129	136	131	131	130	131
У них ліжок/місць, тис.	215	266	274	285	297	291	293	285	282	281
	130,1	121,6	124,1	123,3	127,9	127,2	126,4	122,1	121,1	119,6

Головною економічною загрозою для туристичного Криму стає “відставання від потягу”, тобто назавжди залишитися на периферії сучасного туризму в Чорноморському регіоні. Це вже не потенційне, а цілком реальне питання, яке має часовий вимір, який, своєю чергою, має такі маркери.

1. За рік до зимової Олімпіади 2014р. в Сочі (тобто через 1,5-2 роки, наприкінці 2012р. - на початку 2013р.) буде побудовано сучасну інфраструктуру міжнародного рівня не лише для літнього, але й для зимового відпочинку, а також інфраструктуру елітних видів спорту (гірські лижі, автогонки Формула-1, яхтові марины та ін.).

2. Влітку 2010р. оголошено про наміри Туреччини почати розбудову туристичної інфраструктури свого Чорноморського узбережжя, яке за кліматичними умовами краще за Крим, а за розмірами та потенційною ємністю переважає його в багато разів (ця програма, з урахуванням економічного стану Туреччини, її туристичного та інвестиційного іміджу, досвіду та законодавства дасть перші результати вже за 3-5 років).

3. Вже почали давати результати зусилля Грузії з розвитку чорноморських курортів Аджарії. Якщо післякризове відновлення туристичного потоку до Криму у 2010р. склало близько 14%, то зростання числа туристів в Аджарії становило у 2010р. 80%. У Батумі, яке за своїми параметрами є аналогом Ялти, вже є два п'ятизіркові готелі світових мереж, а до 2013р. їх кількість зросте до п'яти. У Криму немає не лише п'ятизіркових готелів, але навіть планів їх побудови.

4. Безпрецедентні зусилля з розвитку туризму останніми роками здійснюються в Румунії і Болгарії, які прийняли виклик Туреччини та активно долучилися до конкуренції за туристів не лише з України та Росії, а також із Старої Європи. Там також за 2-3 роки буде досягнуто нового рівня якості цих послуг.

Таким чином, вже за 3-4 роки конкурентна ситуація для Криму в туристичній галузі ще більше погіршиться. Це радикальне погіршення може прискоритися за рахунок набуття високої популярності таким засобом боротьби за туристичні потоки як введення безвізових режимів.

У свідомості кримської економічної еліти лише починає формуватися і зміцнюватися усвідомлення того факту, що країни - головні конкуренти Криму на ринку туристичних послуг мають об'єктивно кращі кліматичні умови та вищу привабливість з точок зору як насиченості відпочинку, так і якості послуг. Рентабельність курортно-туристичного бізнесу та обсяги інвестицій в цей бізнес у Криму об'єктивно не може бути порівняно із країнами-конкурентами у зв'язку із тим, що тривалість пляжного сезону складає у Криму 2-2,5 місяці, а в країнах-конкурентах – до 6-7 місяців на рік. Дедалі гостріше постає питання про реальні перспективи туризму як традиційного (уявного) пріоритету розвитку Автономії.

У 2000-х роках у Криму сформувалося ще одне економічне явище, яке суттєво знижує економічну та бюджетну ефективність туристичної галузі – “втеча курортних грошей” за межі півострова, що стало наслідком зникнення легкої промисловості на місцевому рівні та деградації структури харчової промисловості¹.

Значні обсяги “курортних грошей”, що ввозяться до Криму мільйонами туристів, витрачаються ними та населенням і підприємствами Криму, які їх отримують, на придбання товарів, вироблених переважно за межами Автономії. Ця обставина значною мірою зводить нанівець кінцевий фінансовий результат споживання туристичних послуг і призводить до того, що туризм є джерелом не стільки додаткових надходжень до бюджету АР Крим, скільки додаткового забруднення довкілля та навантаження на транспортну і соціальну інфраструктуру півострова. Відсутність адекватної компенсації навантаження на природу та інфраструктуру, потрібних видатків на розвиток призводить до їх поступового занепаду.

За експертними оцінками, роль “грошового пілососу” також може виконувати розгалужена мережа банківських філій і торговельних мереж, які,

внаслідок високих темпів власного розвитку, швидко витісняють з ринку робочої сили місцевий малий і середній бізнес.

Всі ці процеси зумовили зниження ролі в економічному розвитку Криму приморських територій півострова, які за розміром і ступенем концентрації виробництва, туристичних об'єктів і різноманітних природних ресурсів розглядалися протягом останніх 20 років як такі, що забезпечують динаміку та перспективи розвитку Криму в цілому. Сьогодні основні приморські міста Криму (Ялта, Алушта, Євпаторія), що обслуговують близько 75% туристичного потоку, перетворилися на регіони із моноекономікою, яка має надвисоку залежність від сезонних чинників. Водночас колись великі промислові центри – зокрема, Феодосія і Керч – значною мірою втратили промислове значення.

Разом з тим, у соціально-економічній сфері Криму наприкінці 2000-х років набуло великої ваги ще одне економічне явище, яке тривалий час було поза увагою. Починаючи із 1970-х років, число туристів, які для тимчасового проживання користуються послугами населення, в кілька разів перевищує число туристів, які користуються послугами офіційного туристичного сектору (готелів, пансіонатів, санаторіїв та ін.). У 2010р. сектор приватного житла вперше продемонстрував реальну конкурентоспроможність і посів суттєве місце у структурі економіки Автономії, перебравши на себе, за даними Міністерства курортів і туризму АРК, 2/3 приросту туристичного потоку. Водночас, залишаючись значною мірою в “тіні”, він виконує переважно соціальну функцію (самозайнятості населення) і значно меншою – наповнення місцевих і регіонального бюджетів. З урахуванням цього на порядку денному АР Крим у 2010р. гостро постала проблема детінізації цього сектору, розв'язання якої є дуже складним і конфліктним питанням як у соціальному, так і правовому сенсі.

¹ Докладніше див.: Клименко А., Гучакова Т. Предположение – мать всех ошибок, или Миф о “детенизации” туризма в Крыму. – Большая Ялта News, 13 февраля 2011г., <http://www.bigyalta.com.ua/story/25477>

Бюджетні надходження за регіонами АР Крим

За даними Державної податкової адміністрації АР Крим, за 2010р. надходження до бюджетів всіх рівнів склали 5 230,1 млн. грн., що на 982,5 млн. грн. більше, ніж за аналогічний період 2009р., темп зростання – 23,1% (таблиця “Розподіл надходжень до бюджетів всіх рівнів за регіонами Криму...”).

Але у 2010р. темп посткризового зростання надходжень до бюджетів від тих регіонів Криму, що мають курортно-туристичний сектор економіки, виявився значно меншим і склав 18,7% – від них надійшло 2 407,1 млн. грн., що на 378,7 млн. грн. більше, ніж у 2009р. (2 028,4 млн. грн.). Водночас, темп збільшення надходжень до бюджетів від решти регіонів Криму (які не мають курортно-туристичного сектору економіки) склав 27,3% – тобто на 8,5% більше.

Питома вага платежів до бюджету всіх рівнів від регіонів Криму, що мають курортно-туристичний сектор економіки, в посткризовому 2010р. навіть знизилася і склала 46% всіх надходжень по Криму (у кризовому 2009р. – 47,8%).

Від підприємств курортної галузі за січень-грудень 2010р. надходження платежів до бюджетів всіх рівнів склало 320,6 млн. грн. (проти 270,7 млн. грн. за січень-грудень 2009р.) – темп зростання 18,43%. Водночас це становить лише 6,13% надходжень до зведеного бюджету АР Крим (тобто від загальної суми надходжень від платників податків на території АРК). У 2009р. цей показник становив 6,4%.

Привертає увагу, що посткризове відновлення у відносно розвинутих, але “монотуристичних” регіонах (Ялта, Алушта, Євпаторія – це близько 70-75% туристичного потоку Криму) відбувалося значно повільніше, ніж у промислово-аграрних регіонах із меншою часткою туризму, а їх сумарний внесок у формування доходів зведеного бюджету (без урахування трансфертів) складав у 2009р. близько 22%, а в 2010р. – близько 20%.

Розподіл надходжень до бюджетів усіх рівнів по регіонах Криму, які мають курортно-туристичний сектор економіки у 2010р., тис. грн.

	2009	2010	2010 до 2009, %
Переважаю курортні регіони			
Алушта	147 948,9	168 024,5	113,6
Євпаторія	241 045,9	264 044,2	109,5
Ялта	529 914,4	627 267,9	118,4
Відносно розвинуті промислово-аграрно-курортні регіони			
Сакі (місто та р-н)	135 765,0	156 800,4	115,5
Судак	66 829,7	83 241,3	124,6
Феодосія	269 271,4	324 782,6	120,6
Бахчисарайський р-н	89 604,3	115 296,4	128,7
Сімферопольський р-н	121 173,8	193 597,2	159,8
Депресивні аграрно-курортні регіони західного та східного Криму			
Чорноморський р-н	53 952,4	63 463,6	117,6
Роздольненський р-н	22 596,8	25 590,5	113,2
Ленінський р-н	99 113,2	105 664,8	106,6
Промисловий регіон із невеликою часткою курорту			
Керч	251 225,5	279 323,1	111,2
Всього	2 028 441,1	2 407 096,5	118,7

Вантажообіг за видами транспорту, млн. т/км

	1990	1995	2000	2005	2009
Транспорт усього, в т.ч.	16873	6327	5819	6716	6822
наземний	16 504	6320	5660	6549	6671
автомобільний	4 072,4	1293	489,2	737,4	942,3
залізничний	12196	4788	4980	5550	5497
трубопровідний	235	239,4	190,5	261,8	231,7
водний, у т.ч.	333,1	6	156,2	146,8	143,1
морський	333,1	6	156,2	146,8	117,9
річковий	–	–	–	–	25,2
авіаційний	36,7	0,5	2,8	20,4	7,2

Залишаються мріями надії на транспортний потенціал Криму, в т.ч. транзитний: реальні показники свідчать про зниження у 2-5 разів обсягів перевезень, порівняно з радянським періодом.

Після кризи 2008-2009рр. на земельно-будівельному ринку структурні недоліки кримської економіки, стратегічні помилки, неналежне управління та пов'язане з цим критичне накопичення невирішених проблем стали очевидними. Це виявилось, зокрема в низьких позиціях, що посідала АР Крим у II половині 2000-х років у рейтингах розвитку, порівняно з іншими регіонами України².

Із середини 2010р. у Криму почала здійснюватися спроба системного виправлення структурних перекосів і стратегічних помилок минулих років: розроблено Стратегію розвитку Криму до 2020р.; проголошено безпрецедентну за обсягами програму державних інвестицій в інфраструктуру (1,2 млрд. грн. – у 2010р., понад 1 млрд. грн. – на 2011р.); існують наміри реалізувати

Вантажообіг за видами транспорту, млн. т/км

	1990	1995	2000	2005	2009
Транспорт усього, в т.ч.	592,6	261	307	234	234
наземний	581,9	260	306	233	233
автомобільний (автобуси)	373,5	172	139	129	130
залізничний	21,8	27,1	29,2	22,8	22
тролейбусний	166,8	53,9	124	70,2	66,8
трамвайний	19,8	6,6	14,2	11,1	14,3
морський	8,2	1	0,7	1,2	1
авіаційний	2,5	0,3	0,1	0	0

на законодавчому рівні деякі елементи розширеної економічної самостійності Автономії.

Успіх цих заходів залежатиме від багатьох суб'єктивних чинників, головними з яких можна вважати системність та обґрунтованість стратегічного курсу, належне організаційне та ресурсне забезпечення високих темпів. Водночас, внутрішні проблеми організації практичного виконання заходів щодо досягнення стратегічних цілей, а також низькі спроможності держави з подальшого інвестування інфраструктурного розвитку Криму викликають великі сумніви в реалістичності запропонованих планів. Крім того, сама ідея надання АР Крим більших повноважень традиційно наштовхується на побоювання Києва щодо “кримського сепаратизму” та об'єктивні концептуальні протиріччя, пов'язані з невирішеністю питань співвідношення економічних прав Автономії з механізмами реалізації повноважень унітарної держави. ■

² Докладніше див.: Комплексна оцінка соціально-економічного розвитку регіонів України. – Офіційний сайт Уряду України, http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244046960&cat_id=16934579

КРИМСЬКА ПОЛІТИКА: ПОВОРОТ-2011...

Тетяна ГУЧАКОВА,
директор Таврійського інституту
регіонального розвитку

Формування адекватного уявлення про процеси у кримській соціально-політичній сфері на 20-у році існування Кримської автономії є не менш актуальним, ніж подолання економічних стереотипів. Ця актуальність значно зростає в контексті стрімких змін на політичній карті Криму та навколо нього, які відбулись останнім часом і продовжуються зараз. Їх розуміння, а також прогнозування наслідків та ризиків потребує певних вихідних узагальнень.

Природа досить гострих політичних процесів, що відбуваються у Криму протягом останніх двох десятиліть значною мірою визначається наслідками геополітичних і соціокультурних чинників, особливостей історії заселення, освоєння та соціокультурної “переробки” Криму російською (потім – радянською) державою.

Ці об’єктивні передумови досі спричиняють різні специфічні, в т.ч. небезпечні, прояви в політичному житті Криму – як природні, так і інспіровані за допомогою політичних та інформаційних технологій. Вплив деяких чинників стає слабкішим, інших – триває. Ці зміни значною мірою пов’язані із вступом до свідомого життя в Україні, Росії і власне в АР Крим покоління народжених після 1991р.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК: ОСТРІВНА “ОБОРОННА” СВІДОМІСТЬ

У геополітичному сенсі слід вирізнити сильний вплив на політичне життя Криму його острівної конфігурації, яка є і залишиться реальним фактором політики. Аналізуючи процеси на півострові, варто пам’ятати, що це єдиний регіон України, територією якого не проходять потоки ні внутрішньоукраїнських, ні міжнародних зв’язків та обмінів – економічних, культурних, людських.

Географічна ізоляваність Криму впродовж останніх більш ніж двох століть поєднувалася з його військово-стратегічним значенням як російського (радянського) плацдарму на Чорному морі. Тому на території Криму за часів Російської імперії та СРСР свідомо формувалося переважно російське за етнічним складом населення.

Все це призводило до суттєвих відмінностей суспільно-політичних процесів на півострові від сусідніх материкових регіонів сучасної України, а іноді – до їх певних запізньєнь у часі.

На фоні географічної ізоляваності спостерігалися ще кілька важливих явищ. З огляду на місію Криму як “непотоплюваного авіаносця”, військової та військово-промислової бази СРСР, і після передачі

Кримської області в 1954р. до складу УРСР більшість крупних промислових, військових і наукових об’єктів, розміщених на півострові, залишилися в підпорядкуванні союзних міністерств і відомств, що опікувались оборонно-промисловим комплексом. Це створило у населення та еліт Криму стійку звичку вирішувати питання та орієнтуватися на Москву, а не на Київ.

Власне військовий фактор у формуванні свідомості кримчан продовжував суттєво діяти в пострадянські роки. *По-перше*, воєнна історія Криму – історія оборонного бастиону від західного або турецького ворога, досі залишається у свідомості значної частини кримчан більш вагомим, ніж, наприклад, ідеї євроінтеграції і глобалізації; при цьому, “оборонна свідомість” є особливо характерною для населення міст-героїв Севастополя та Керчі. *По-друге*, за радянських часів у кримчан сформувався стереотип особливого статусу півострова, його певної закритості від зовнішнього втручання, коли іноземці, навіть з країн соціалістичного табору, могли пересуватися територією Криму лише до Алушти та Ялти. Виїзд із Сімферополя в напрямку Феодосії або Євпаторії їм було заборонено. До Севастополя не могли потрапити без перепустки навіть кримчани, а до Балаклави (району Севастополя) – навіть севастопольці. Крім того, берегова смуга, в т.ч. пляжі Південного берега під час курортного сезону вночі контролювалися прикордонниками.

Острівна конфігурація Криму була й залишається природним фундаментом автономістських проєктів, що виникають на основі порівнянь та аналогій з державами типу Кіпру та Сінгапура, іншими острівними мікродержавами, а також ілюзій щодо самодостатності кримської економіки. Своєю чергою, загострення автономізму завжди є основою ускладнень у відносинах між республіканською і центральною властями.

У цьому контексті вагомим чинником успішності та навіть несподіваної легкості створення Кримської автономії на референдумі в січні 1991р. було бажання більшості кримчан залишитись у складі СРСР – у звичній системі координат – у разі виходу України з нього. Цей фактор, разом з ідеями економічної самостійності, переважив навіть тодішню масову зневагу до КПРС (головним провайдером ідеї Автономії була саме кримська організація Компартії України у складі КПРС).

Фактор “орієнтації на Москву”, поступово втрачаючи силу (мірою старіння відповідної вікової групи і стрімкої демілітаризації Криму, особливо після розподілу Чорноморського флоту), суттєво впливав на електоральні симпатії протягом 1990-х років: на виборах Президента та Парламенту Криму в 1994р., коли перемогу отримали Ю.Мещков і блок “Россія”, а також у 1998р., коли (після скасування Києвом першої версії Конституції Криму) на кримських виборах значного успіху досягли комуністи як “правонаступники” проросійських гасел в їх ностальгічному прорадянському варіанті.

Фактично єдиною системною політичною альтернативою цим об’єктивним тенденціям у кримській політиці 1990-х років – у т.ч. у представницьких органах – був Меджліс кримськотатарського народу (далі – Меджліс). Ця альтернатива ідеологічно базується на сприйнятті кримськими татарами Російської імперії і СРСР як головного винуватця історичних негараздів і трагедій кримськотатарського народу. Позитивне ставлення кримських татар до Української держави як альтернативи Росії створило ситуацію, коли кримськотатарський народ та, відповідно, Меджліс як його неформальний представницький орган фактично стали однією з головних “проукраїнських” сил у Криму. Це, своєю чергою, зумовило поєднання у свідомості значної частини населення Криму “татарофобії” та “українофобії”.

Але протягом 2000-х років відбулася дуже важлива для кримської політики трансформація або модифікація “московського” фактору з переважно геополітичного на переважно внутрішньополітичний.

Вплив місцевих радикальних проросійських партій і рухів почав знижуватися з виборів 1998р., коли до складу кримського Парламенту, внаслідок конституційних змін (прийнятих Києвом у 1995р.), припинили обирати представників Севастополя. Адміністративне відокремлення Севастополя від кримського політичного життя серйозно послабило ці політичні проєкти в загальнокримському просторі та зумовило дедалі більшу концентрацію діяльності політичних сил проросійського спрямування саме в Севастополі та їх наступну самоізоляцію в рамках одного міста (що стало фактично містом-регіоном, підпорядкованим Києву).

Цей процес посилювався під час виборчої кампанії 2002р. на фоні зміцнення загальноукраїнських партійних проєктів і подолання правоохоронними органами наприкінці 1990-х років наслідків “масового походу у владу” кримського кримінального бізнесу (під різними, в т.ч. проросійськими, гаслами), що спостерігався у II половині 1990-х. За окремими винятками, з 1998р. криміналітет (як організовані та озброєні злочинні угруповання) не має суттєвого впливу на кримську політику.

ЗЕМЕЛЬНА “ЗОЛОТА ЛИХОМАНКА” ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ КРИМСЬКИХ ПАРТІЙ

У 2000-х роках, із завершенням економічної кризи 1990-х та зміцненням українських державних інституцій, кримські проросійські та автономістські партійні проєкти значною мірою були поступово поглинуті українськими “партіями влади”, які почали використовувати гасла захисту мовних і культурних прав російськомовної частини кримчан. Перехідною моделлю, типовою для цього процесу, була участь проросійських та автономістських організацій Криму в різних варіантах блокування з українськими партіями у виборчих кампаніях 2004-2010рр. Паралельно, на фоні старіння частини електорату з радянською (проросійською) ментальністю, знижувався електоральний вплив комуністів і соціалістів.

Водночас відбувався широкий **процес комерціалізації місцевої політики** – більш активний, ніж у більшості регіонів України, оскільки був викликаний “земельною золотою лихоманкою” з одними із найвищих у країні цінами на землю під комерційне будівництво. Саме тодішні депутати місцевих рад Криму стали відправною і вирішальною ланкою в технологіях тіньового земельного бізнесу, і саме ці технології стали справжнім змістом діяльності місцевого самоврядування з 2003-2004рр.

Ці процеси відбувалися незалежно від партійності депутатів. **Земельна корупція об’єднала депутатів у “земельну партію” і зробила політичні гасла (в т.ч. проросійські і прорадянські) переважно прикриттям цього депутатського бізнесу та/або технологіями мобілізації електорату під час виборчих кампаній.** Це призвело до формування своєрідного “маклерського” типу місцевої політичної та адміністративної еліти. Її характерними рисами є відсутність морально-етичних принципів, неспроможність до стратегічного мислення, вкрай низький професійний і навіть загальноосвітній рівень, схильність до легкої і часткої зміни політичних поглядів, залежно від особистої комерційної вигоди, яку можна отримати від депутатського або чиновницького статусу. Цей період сформував у Криму політичну еліту фактично без політичних поглядів і принципів. Спокуса виявилася такою, що часом захоплювала навіть частину пасіонарної та ідеологічно вмотивованої кримськотатарської еліти.

Процес поглинання пострадянського проросійського налаштованого електорату українськими партіями фактично було завершено Партією регіонів під час президентських і місцевих виборів 2010р. Симптоматично, що це трапилося, незважаючи на енергійну та безпрецедентну за останнє десятиліття спробу об’єднання розрізнених проросійських організацій і рухів шляхом створення у 2010р. нового об’єднаного проросійського проєкту – партії

“Руська єдність”. Але вона здобула незначну кількість мандатів у кримському Парламенті та місцевих радах.

Крім того, на виборах до місцевих рад зазнали повної, або майже повної поразки всі старі кримські, донедавна досить потужні і впливові партійні проекти, що традиційно експлуатували проросійські гасла: компартія, прогресивні соціалісти, партія “Союз”.

Фундаментальною причиною цього є та дуже принципова обставина, що їх багаторічні програмні цілі в гуманітарній площині значною мірою можна вважати виконаними – у Криму фактично склалася російська автономія, де для російськомовного населення, попри окремі ситуації і звичну політичну риторіку, насправді немає загроз у мовній, освітній, побутовій і культурній сферах. На цьому фоні вирішальним чинником поглинання ПР проросійськи налаштованого електорату у Криму стало подовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ в Севастополі – в символічному значенні цього факту, та відмова України від вступу до НАТО.

Внаслідок цих процесів, у 2010р. в політичній сфері Криму відбулися принципові зміни. Традиційна і звична кримська багатопартійність фактично перестала існувати.

КРИМСЬКА ДВОПАРТІЙНІСТЬ

Головними, хоч і різними за потужністю, політичними силами, які майже повністю визначають ситуацію на півострові на цей час, є Партія регіонів та Меджлис кримськотатарського народу. Перша має 74,8% всіх мандатів депутатів (у т.ч. 80% у Верховній Раді АР Крим, 79,6% мандатів міського та 68,9% районного рівня), другий – 7,5% мандатів (у т.ч. 5% у Верховній Раді АР Крим, 13,1% районного та 2,5% міського рівня)¹. Чисельність депутатів, за даними ЦВК України, наведена в таблиці “Представництво політичних сил у радах різних рівнів”.

Формальне представництво у кримському Парламенті та місцевих радах партій “Союз” (3,5%

Представництво політичних сил у радах різних рівнів

Політична партія	Всього в радах по АРК	%	Всього в міських радах	%	Всього в районних радах	%
Кількість депутатських мандатів (крім сільських і селищних рад)	1 434	100,0	686	100,0	648	100,0
Партія регіонів	1 072	74,8	546	79,6	446	68,9
Партія “Союз”	50	3,5	25	3,6	20	3,1
Партія Пенсіонерів України	3	0,2	3	0,4	-	-
“Сильна Україна”	45	3,1	23	3,4	20	3,1
Народний Рух України	107	7,5	17	2,5	85	13,1
“Народно-трудовий союз України”	2	0,1	2	0,3	-	-
“Нова політика”	1	0,1	1	0,1	-	-
Комуністична партія України	72	5,0	34	5,0	33	5,1
“Руська Єдність”	46	3,2	23	3,4	20	3,1
Народно-демократична партія (НДП)	1	0,1	1	0,1	-	-
ВО “Батьківщина”	12	0,8	4	0,6	8	1,2
“Третя Сила”	1	0,1	1	0,1	-	-
“Трудова Україна”	1	0,1	1	0,1	-	-
Українська селянська демократична партія	4	0,3	2	0,3	2	0,3
Молодіжна партія України	1	0,1	1	0,1	-	-
Політична партія “УДАР” (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка	1	0,1	1	0,1	-	-
Народна Партія	9	0,6	-	-	9	1,4
“Реформи і порядок”	1	0,1	-	-	1	0,2
“Союз Лівих Сил”	1	0,1	-	-	1	0,2
Соціал-демократична партія України	1	0,1	-	-	1	0,2
“Фронт Змін”	-	-	-	-	-	-
Соціалістична партія України	-	-	-	-	-	-
Ліберально-демократична партія України	1	0,1	1	0,1	-	-
Партія “Справедливість”	1	0,1	-	-	1	0,2
СДПУ(о)	-	-	-	-	-	-
ПСПУ	-	-	-	-	-	-

Виділено партії, що пройшли до ВР АР Крим.

¹ Депутати висувалися від Народного руху України.

мандатів), комуністів (5%) та партії “Руська єдність” (3,3%) не впливає на кримську політику. Ці партії після виборів досі не висунули якихось програм діяльності в меншості. За цих обставин їх присутність чи відсутність у кримському Парламенті майже не має значення.

Нищівної поразки на місцевих виборах у жовтні 2010р. зазнали також досить потужні в загальноукраїнському вимірі партії – “Батьківщина” (не представлена у кримському Парламенті, 0,8% мандатів у місцевих і районних радах), “Фронт змін” (не представлена в радах усіх рівнів) та “Сильна Україна” (2% – у ВР АРК, 3,1% – у місцевих і районних радах). Ці результати принципово відмінні від електоральних результатів лідерів цих партій на президентських виборах 2010р.: тоді Ю.Тимошенко отримала у Криму 11,96% голосів у I турі та 17,31% – у II; А.Яценюк – 2,56% у I турі, С.Тігіпко – 10,97% у I турі голосування.

Аналіз спільних рис і відмінностей в діяльності політичних партій у Криму дозволяє зробити такий висновок. Електоральні результати всіх партій у 2010р. більшою мірою, ніж попередніми роками, залежали вже не від наявності медіа-ресурсів або реклами, а від “партійного будівництва”, тобто спроможності створити та постійно підтримувати розгалужену мережу місцевих організацій, активу, членів виборчих комісій, спостерігачів та агітаторів, які постійно працюють і в змозі захистити від викривлень результатів виборів у процесі підрахунку голосів. Партії, що зазнали поразки, недооцінили значення цього фактору, переоцінили – політичної реклами, і не спромоглися створити такі організації (за винятком кримських комуністів, але там далися взнаки віковим чинникам). Після виборів вони, з урахуванням політичної безпринципності значної частини своїх активістів та/або їх розчарування поразкою, постали перед перспективою переходу своїх партійців до партії влади.

Виходячи з цього, **можна прогнозувати, що “кримська двопартійність”, яка складається з Партії регіонів і Меджлісу, найближчими роками може бути досить стабільною і переважно визначати політичну ситуацію в Криму.** При цьому, реальна вага політичного впливу Меджлісу може бути більшою, ніж відсоток його представників у радах – через значно вищий рівень організованості та пасіонарності. Водночас, політичний вплив Меджлісу сконцентрований переважно в сільських районах Криму, де він корелює з часткою кримських татар серед населення.

У цілому, з урахуванням результатів виборів до сільських і селищних рад, в органах місцевого самоврядування АР Крим представлено 29 партій. Але аналіз розподілу мандатів, наведений в таблиці “Представництво політичних сил у місцевих радах АР Крим”, підтверджує зроблені вище висновки.

Крім занепаду більшості партій після місцевих виборів 2010р., можна зробити припущення, що малоімовірною є поява найближчим часом реальних перспектив як створення нових політичних

проектів у Криму, так і активної участі кримчан у таких проектах загальноукраїнського масштабу.

Дієві організації громадянського суспільства (не пов’язані з партіями або створені не для освоєння грантів), які б теоретично могли скласти підґрунтя таких проектів у Криму, останніми роками спрямовували діяльність переважно на спротив забудові рекреаційних земель та обмеження доступу населення до пляжів. Вони, як правило, локалізовані в окремих приморських містах, перебувають у “сплячому” режимі та активізуються лише в конкретних ситуаціях. Підґрунтя для таких дій скорочується через наслідки економічної кризи, що значно загальмувала комерційну забудову.

Реально діючі організації підприємців Криму складаються переважно з представників малого торговельного бізнесу й за останні роки виявили здатність лише до епізодичних (хоч іноді досить гострих) реакцій на конкретні прояви утисків з боку фіскальних структур або виконавчої влади. Асоціації промисловців, а також підприємців туристичного бізнесу, працюють у тісному контакті з органами влади та органами місцевого самоврядування й переважно займаються лобіюванням, демонструючи при цьому принципове невтручання в політику.

Водночас – і це є також новою обставиною політичної ситуації на півострові та новим фактором ризику – у фактично двопартійній ситуації, що склалася, кримський Парламент і місцеві ради значною мірою втратили функції механізму узгодження політичних та економічних інтересів різних суспільних груп, які вони все ж виконували попередніми роками.

Виразним прикладом цього є нове рішення щодо практичного розв’язання проблеми татарських самозахоплень і будівництва Соборної мечеті в Сімферополі на початку 2011р. – знайдене не в сесійних залах, а в режимі двостороннього діалогу керівників кримського Уряду (та одночасно Партії регіонів) з керівництвом Меджлісу. Сесійний зал Сімферопольської міськради (77,6% депутатів від ПР), що попередніми роками був нездоланною перешкодою у виділенні землі для кримських татар та для культових споруд інших, ніж УПЦ конфесій, підкорився партійній дисципліні.

Таким чином, склалася ситуація, коли головні проблеми Криму в політичній сфері є переважно внутрішньопартійними проблемами кримської організації ПР та іноді – проблемами її відносин з Меджлісом. Доречно зауважити, що політична конкуренція в середовищі кримських татар найближчими роками, скоріш за все, не призведе до принципових змін у цій конфігурації.

Останні кроки керівництва кримського Уряду щодо діалогу із Меджлісом, можливо, започаткували новий етап розв’язання проблем кримськотатарського народу. Символічна участь у закладенні мечеті не лише керівників Автономії, але й глав основних конфесій Криму, в т.ч. митрополита УПЦ, стала можливою, зокрема як результат тривалих

ПРЕДСТАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У МІСЦЕВИХ РАДАХ АР КРИМ

[illegible]

процесів і практик міжконфесійного діалогу, що існують і спрацьовують на півострові в разі виникнення гострих конфліктів у міжнаціональних і міжконфесійних відносинах. Основним механізмом цих практик є Рада керівників конфесій, яка довела свою ефективність, хоч і не намагається широко висвітлювати цю діяльність.

У цілому, на початок 2011р. рівень традиційних політичних ризиків у Криму, який попередніми роками уявлявся досить високим або надто високим, ніби несподівано різко знизився. Нинішній розклад політичних сил у Криму дозволяє стверджувати, що безпекова ситуація у внутрішньополітичній сфері Автономії стала більш керованою і прогнозованою.

КРИМСЬКА ЕЛІТА

Принципово новим процесом у політичній сфері і сфері державного управління Криму за весь період існування Автономії, стала **штучна заміна з середини 2010р. верхнього ешелону кримської політичної еліти** на її однопартійців “зверху” та з інших регіонів України – яка, як уявляється, стала наслідком економічного занепаду та накопичення проблем у Криму впродовж 2005-2010рр.

Цей процес має три основні складові: (а) імплантація нових керівних кадрів з-поза меж Криму; (б) обережна інтеграція до лав ПР найбільш помітних осіб з інших партій; (в) оновлення кримського партійного корпусу за рахунок залучення нових облич – насамперед, з числа керівників підприємств і місцевої інтелігенції. Одночасно з перших позицій усуваються найбільш одіозні особи “старої партійної гвардії”, які пов’язуються у громадському сприйнятті або з явним криміналітетом, або з корупцією. Однак у Криму немає “лави запасних” адміністративних кадрів, оскільки попередніми роками їх висування і просування здійснювалося за ознаками здібності до участі в корупційних схемах земельного бізнесу та бізнесу на бюджетних потоках. Тому кадрова проблема вирішується шляхом залучення кадрів з інших регіонів України – навіть на посади, що не є вирішальними. Це викликає активну критику в ЗМІ та суспільстві щодо експансії “донецьких” і “макіївських”.

Радикальна заміна кримської еліти може зумовити конфлікт між групами впливу в самій ПР, у лавах якої є достатньо людей, особисто зацікавлених у збереженні бізнесових активів у Криму, – що може призвести до блокування рішень щодо модернізації Криму в Києві з використанням звинувачень

у “відродженні кримського автономізму”. Останнє виглядає дуже вірогідним, оскільки для прискореного розвитку Криму будуть актуальними питання більш широких повноважень території, ніж в інших регіонах.

Командно-адміністративна стилістика, притаманна ПР, тяжіє до швидких і рішучих кроків, часом із застосуванням засобів тиску. Це може призвести до необережних і навіть силових дій, особливо в чутливих сферах міжнаціональних і міжконфесійних відносин. Утім, ця загроза не є фатальною. Стримуючим фактором тут є можливі реакції європейських і міжнародних організацій, співпраця з якими в межах пілотного проекту ЄС у Криму (в рамках Східного партнерства) є бажаною для кримського Уряду. Але відсутність сильної опозиції може зумовити наслідки, класичні для однопартійних режимів авторитарного типу: поступовий тренд від “освіченого авторитаризму” до “м’якої диктатури” або певної версії “білоруської” моделі з неминучою стагнацією в економіці та суспільному житті.

За цих обставин набуває принципового значення перспектива кримських організацій громадянського суспільства та ЗМІ, які фактично (крім Меджлісу) залишаються єдиним джерелом альтернативної точки зору. Кримські ЗМІ, з урахуванням поширення Інтернету, в цілому дають достатньо можливостей для висвітлення різних думок і поглядів на ситуацію. Кримське журналістське середовище певною мірою перебирає на себе функції опозиції. Міжнародна підтримка незалежних ЗМІ та велика кількість проєктів щодо “медіа-грамотності” останніми роками досягли своїх цілей (і продовжуються).

Ці виклики та загрози мають радше не інституційний, а суб’єктивний характер. Тому вони складні для прогнозування та мають значний коефіцієнт невизначеності.

У цілому, можна сказати, що кримська політична ситуація, вірогідно, вийшла на новий етап розвитку, на якому можна чекати виникнення принципово нових проблем і тенденцій, посилення кримського автономізму, появи нових соціально-політичних сил. Передчуття цих змін, а також визнання необхідності прискорення економічного розвитку Криму в контексті конкуренції в Чорноморському регіоні та ролі Криму в українській політиці в цьому регіоні значною мірою вплинули на характер процесу та результати розробки Стратегії соціального та економічного розвитку Криму до 2020р., затвердженої у грудні 2010р. ■